

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HÂLİD B. ABDULLAH el-EZHERÎ ve *MÛSİLÛ'T-TULLÂB İLÂ*
KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Nesibe ÖZAK

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet FEDAİOĞLU

AĞUSTOS 2018

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**HÂLİD B. ABDULLAH el-EZHERÎ VE MÛSİLÛ'T-TULLÂB İLÂ
KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ADLI ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Nesibe ÖZAK (157213002)

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Bu tez --/--/---- tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Adı SOYADI	Kanaati			İmza
Jüri Başkanı (Danışman)		☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Hâlid B. Abdullah el-Ezherî ve *Mûsilü't-Tullâb İlâ Kavâ'idî'l-İ'râb* Adlı Eseri

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 80 sayfalık kısmına ilişkin aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 07/08/2018 tarihinde aşağıda ismi yazılı araştırma görevlisi tarafından şahsıma iletilen Turnitin intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı 18 %'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç,
2. Alıntılar dâhil,
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı SOYADI : Nesibe ÖZAK
Öğrenci Numarası : 157213002
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Türü : () Proje (X) Yüksek Lisans Tezi () Doktora Tezi

Taramayı Yapan

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet FEDAİOĞLU

07/08/2018

07/08/2018

ÖNSÖZ

Kadîm geleneğinin yanı sıra Arapça, Kur'ân'ın dili olması hasebiyle ayrı bir öneme haizdir. Dilin bu ayrıcalıklı vasfı, farklı milletlerin doğru bir şekilde öğrenme ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu sebeple dilin mensupları arasında sözlü bir aktarımın yaygınlık kazanmasının ardından Kur'ân'ın doğru anlaşılması için Arapça'nın kelime ve cümle bilgisini inceleyen sarf ve nahiv ilmi, ince manalarına vakıf olmayı sağlayan belâgat ilmi teşekkül etmiştir. Hicrî ilk asırdan itibaren Arap dilinin gelişimi izlendiğinde ilk beş asırda, ana konular ve kavramlar şekillenmiş ve klasik kaynaklarda işlenmiştir. Ayrıca Arap dilinin öğretimine özel bir ihtimam gösteren medreseler, meselelerin tedris için uygun hale getirilmesine zemin hazırlamış ve bu amaçla müstakil konu veya tartışmaların ele alındığı özet mahiyetindeki 'muhtasar' türü eserler yaygınlık kazanmıştır. Ardından hem nahiv ilminin bütün konularını ihtiva eden klasik kitapların hem de muhtasar türü eserlerin anlaşılmasını sağlayan ve meselelerinin farklı yönlerden ayrıntılarını sunan şerh ve hâşiye türü eserler kaleme alınmıştır. Mısır'ın ilmî dokusunu temsil eden hicrî X. asrın önemli şahsiyetlerinden Hâlid el-Ezherî'yi (ö. 905/1499) ve ilmî katkılarını, meşhur dil âlimi İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb* adlı muhtasar eserine yazdığı şerhi *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'id-i'râb* özelinde, ele aldığı temel meseleleri ve meseleleri işleyiş tarzını tespit etmeye çalıştık.

Gerek bu çalışmaya gerekse bütün öğrenim hayatıma katkı sağlayan kıymetli hocalarıma şükranlarımı arz etmem gerekir. Öncelikli olarak tezin son aşamasına gelinmiş olmasına rağmen danışmanlığımı üstlenmeyi kabul eden ve çalışmayı sonlandırmamda yardımcı olan danışmanım Dr. Ahmet FEDAİOĞLU'na saygılarımı sunarım. Tезin konu tespiti de dâhil olmak üzere, yoğun iş mesaisine ve resmi bir zorunluluğu olmamasına rağmen tezin her aşamasında görüş ve tecrübelerini esirgemeyen, her daim umut ve iştiaqla çalışmamı sağlayan çok kıymetli hocam Dr. Hüseyin ARSLAN'a en içten saygı ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca üniversite dışında kurduğu halkalarla her alanda ilmî açıdan iptidâi bilgilere vakıf olmama ve akademinin gerektirdiği donanımı edinmeme vesile olan fedakâr hocam Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU'na şükran ve minnet borçluyum. Yanı sıra lisans ve yüksek lisans boyunca birikimlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma müteşekkirim. Ayrıca tezimin ikmal sürecinde bana fikir veren, ilgi ve alakalarıyla bu zor süreci atlatmamda yardımcı ve destekçi olan bütün arkadaşlarıma teşekkür ederim. Bilhassa her durumda olduğu gibi tez sürecimin her anında da yanımda olan kadîm dostum Zehra DEMİR'e gerek değerli düşünceleriyle yönlendirmeleri için gerek ilmî açıdan sağladığı katkıları için müteşekkirim. Son olarak yetişmemde büyük emekleri olan ve eğitim hayatım boyunca maddî ve manevî desteklerini her daim hissettiğim kıymetli anne, babama ve kardeşlerime sonsuz teşekkür ve minnet borçluyum.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Nesibe ÖZAK

05/08/2018

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
SUMMARY.....	vii
GİRİŞ	1

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	3
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	3
3. Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi	4

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂLİD el-EZHERÎ'NİN HAYATI ve İLMÎ YÖNÜ

1. 1. Hayatı.....	8
1. 2. İlmî Yönü	9
1. 2. 1. Tahsili	9
1. 2. 2. Hocaları	10
1. 2. 3. Talebeleri	14
1. 2. 4. Eserleri	15

İKİNCİ BÖLÜM

EL-İ'RÂB AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB'IN ŞERHİ OLARAK MÛSİLÛ'T-TULLÂB İLÂ KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB

2. 1. <i>el-î'râb an kavâ'idî'l-î'râb</i> 'a Genel Bir Bakış.....	24
2. 1. 1. Kitabın Adı, Yazılış Amacı Ve Tarihi	24
2. 1. 2. Muhtevası	25
2. 1. 3. Nahiv İlmindeki Yeri	26
2. 1. 4. Üzerine Yapılan Çalışmalar: Şerhler ve Diğer Çalışmalar	27
2. 2. <i>Mûsilû't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-î'râb</i>	30
2. 2. 1. Kitabın Adı, Yazılış Amacı ve Tarihi	30
2. 2. 2. Muhtevası	31
2. 2. 3. Kaynakları	33
2. 2. 4. <i>Mûsilû't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-î'râb</i> Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	43
2. 2. 5. Nahiv İlmindeki Yeri	44

III. BÖLÜM

MÛSİLÛ'T-TULLÂB'IN DEĞERLENDİRİLMESİ

3. 1. Şerh Metodu	48
-------------------------	----

3. 1. 1. Metin ile Şerhi Birbirine Mezcetmesi.....	48
3. 1. 2. Meselelere Dair İhtilafları Zikretmesi.....	48
3. 1. 3. Birbirine Benzer İki Konu Arasındaki Farkları Zikretmesi	52
3. 1. 4. Örnekleri İ'râb Etmesi ve İ'râba Dair Delil Getirme Yöntemi	53
3. 1. 5. "فيه نظر" İfadesiyle Tartışmalı Meseleleri Ele Alış Şekli	54
3. 1. 6. İbn Hişâm'a İtirazları	57
3. 2. İstişhâd	58
3. 2. 1. Kur'ân-ı Kerîm ile İstişhâd	60
3. 2. 2. Hadisler ile İstişhâd	66
3. 2. 3. Arap Şiiri ile İstişhâd	68
3. 3. Ezherî'nin <i>Mûsilü't-Tullâb'</i> da Yer Alan Görüşlerinin Değerlendirilmesi.....	73
3. 3. 1. Mübteda ve Haberin Âmili Meselesi	73
3. 3. 2. "إِنَّ" ve Kardeşlerinin Haberlerinin Âmili Meselesi	74
3. 3. 3. "رُبَّ" Anlamına Gelen "و" ın Dahil Olduğu Kelimeyi Cer Yapma Meselesi	75
3. 3. 4. "ما"-i Hicâziyyenin Haberini Nasb Eden Âmil Meselesi	76
3. 3. 5. Sarf Vâvı (و) Meselesi	76
SONUÇ	78
KAYNAKÇA.....	79

KISALTMALAR

a. mlf	: Aynı müellif
<i>AÜİFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
ed.	: Editör
EKEV	: Erzincan Kültür ve Eğitim Vakfı
H.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>MÜİFD</i>	: <i>Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/vefat tarihi
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

ÖZET

Tezin Başlığı: Hâlid b. Abdullah el-Ezherî ve <i>Mûsilü't-Tullâb İlâ Kavâ'idü'l-İ'râb</i> Adlı Eseri	
Tezin Yazarı: Nesibe ÖZAK	Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet FEDAİOĞLU
Kabul Tarihi: 16/08/2018	Sayfa Sayısı: vii+85
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Memlûklerin hâkim olduğu dönemde Mısır'da yetişen Hâlid b. Abdullah el-Ezherî (ö. 905/1499), ilmî faaliyetlerine ileri bir yaşta başlamış olmasına rağmen dönemin etkin şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Ezher Üniversitesi'nde yürüttüğü tedris faaliyetleri ve nahiv alanında sade, anlaşılır bir dille kaleme aldığı eserleri, onun ilmî yetkinliğinin açık delillerindendir. İbn Hişâm en-Nahvî'ye (ö. 761/1360) ait olan <i>el-İ'râb an kavâ'idü'l-i'râb</i>'ın öne çıkan şerhleri arasında yer alan <i>Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâ'idü'l-İ'râb</i> da Ezherî'nin nahiv alanında ortaya koyduğu önemli eserlerinden biridir. Bu şerhi merkeze alarak gerek eseri gerek müellifi tanıtmanın, Ezherî'nin Arap dili alanındaki konumunun belirlenmesine katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda Hâlid el-Ezherî ve <i>Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâ'idü'l-i'râb</i> adlı eserini konu alan bu çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı ve yönteminden bahsedilmiştir. Daha sonra birinci bölümde, incelemesini yapmış olduğumuz eserin müellifi konu edilmiş, hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, öncelikli olarak <i>Mûsilü't-Tullâb</i>'ın ana metnini oluşturması itibarıyla <i>el-İ'râb an kavâ'idü'l-i'râb</i> ele alınmış, ardından <i>Mûsilü't-Tullâb</i>'ın genel tanıtımı yapılarak muhtevası ve önemine değinilmiştir. Bunların yanı sıra Ezherî'nin, eseri telif ederken yararlandığı kaynaklar tespit edilmiş ve mesele merkezli kaynak tanıtımı yapılmıştır. Son olarak üçüncü bölümde ise, Ezherî'nin eserde takip ettiği metod ortaya konmaya çalışılmış, eserde ön plana çıkan istişhâd yönü değerlendirilmiş ve Ezherî'nin görüşleri ele alınmıştır.	
Anahtar Kelimeler: Hâlid el-Ezherî, <i>Mûsilü't-Tullâb</i> , <i>Kavâ'idü'l-İ'râb</i> , Nahiv, Arap Dili	

SUMMARY

Thesis Title: Khalid b. Abdullah al-Azhari and His Work Titled <i>Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâ'idü'l-İ'râb</i>	
Thesis Author: Nesibe ÖZAK	Advisor: Dr. Ahmet FEDAIÖĞLU
Date: 16/08/2018	Pages: vii+85
Department: Basic İslamic Sciences	Field of Study: Basic İslamic Sciences
Khalid b. Abdullah al-Azhari (d. 905/1499) who grew up in Egypt during which the Mamelukes were ruling had become one of the leaders of the time although his scientific works started in his later ages. His teaching activities conducted in the Al-Azhar University as well as the pure, easily apprehensible works on the field of syntax are clear evidences of his scientific competence. <i>Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâ'idü'l-İ'râb</i>, among the important explanations of <i>el-İ'râb an Kavâ'idü'l-İ'râb</i> of Ibn Hişam en-Nahvi (d. 761/1360) is a significant work of al-Azhari on syntax. Introducing the work and the author based on this explanation is considered to contribute to determine the position of al-Azhari in the Arabian language. In this regard, this study focusing on Khalid al-Azhari and <i>Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâ'idü'l-İ'râb</i> consists of one introduction and other three parts. The introduction part gives the subject, purpose and method of the study. Then the first part includes the author of the relevant work and his life, lecturers, students and works were mentioned. In the second part, <i>el-İ'râb an Kavâ'idü'l-İ'râb</i> was examined since it constitutes the main text of <i>Mûsilü't-Tullâb</i>, and then a general definition of <i>Mûsilü't-Tullâb</i> was made and its significance was stressed out. Besides, the resources al-Azhari used in compiling the work were determined and references were introduced based on the issue. Finally, in the third part the method which was preferred by al-Azhari in his work was tried to be revealed and means of providing the opinions within the work were evaluated and al-Azhari's opinions were discussed.	
Key Words: Khalid el-Azhari, <i>Mûsilü't-Tullâb</i> , <i>Kavâ'idü'l-İ'râb</i> , Syntax, Arabian Language	

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Arap dilinin kaidelerinin ve temel metinlerinin, hicrî ilk beş asır içerisinde şekillenmesinin ardından daha çok konuları veciz bir şekilde ele alan muhtasar türü eserlerin yaygınlık kazandığı dikkat çeker. Muhtasarların konu edindiği meselelerin izahı ve anlaşılmasını kolaylaştırmak, şerh ve haşiye çalışmalarını gerektirmiştir. Bu minvalde çalışmamızın konusu, hicrî VIII. asrın meşhur dil âlimlerinden olan İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) Arap diline dair muhtasar nitelikteki *el-İ'râb an kavâ'idü'l-i'râb* adlı eserini şerh eden Hâlid el-Ezherî (ö. 905/1499) ve şerhi *Mûsilü't-tullâb ilâ kavâ'idü'l-i'râb*'ın değerlendirilmesidir.

Hicrî X. asırda Mısır bölgesinde yaşamış olan Hâlid el-Ezherî, kaleme aldığı eserleri ve yürüttüğü tedris faaliyetleriyle Arap dilinin gelişimine katkı sağlamıştır. Dönemin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Ezherî'nin ilmî yönü, hoca ve talebeleri hakkında verilen bilgilerle ve eserlerinin temel karakteristiğinin tanıtılmasıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bilhassa çalışmanın adından da anlaşılacağı üzere *Mûsilü't-tullâb* özelinde Ezherî'nin izlediği üslûba ve özgün yönlerine değinmek çalışmanın sınırları arasına dâhil edilmiştir. Ezherî'nin ele aldığı benzer konuları işleyen dönemin diğer âlimleri ile beraber değerlendirilmesi ve *Kavâ'idü'l-i'râb*'ın diğer şerhleriyle *Mûsilü't-tullâb*'ın üslûp açısından mukayesesi çalışmanın sınırlarını aşacağı kanaatiyle dışarıda tutulmuş başka bir çalışmada konu edilebilecek bir mesele olarak belirlenmiştir.

Bu doğrultuda tezimizi üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde Hâlid el-Ezherî'nin hayatını ve ilmî yönünü, Arap diline dair ortaya koyduğu çalışmalarını ve etkilerini, ilmin gelişimine sağladığı katkıları esas alarak belirlemeye çalıştık. İkinci bölümde ise Ezherî'nin sağladığı ilmî katkılardan biri olan *Mûsilü't-tullâb* adlı şerhini ve asıl metinle irtibatını korumak adına *Kavâ'idü'l-i'râb*'ı incelemeye çalıştık. Son olarak üçüncü bölümde, Ezherî'nin eserinde takip ettiği metotları ve nahiv ilminin farklı konularına dair ekoller arası ihtilafı merkeze alarak Ezherî'nin görüşlerine yer vermeye gayret ettik.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Arap dilinin sarf, nahiv ve belâgat alanlarından her birine ve ayrı ayrı mesele ve tartışmalarına dair dil âlimleri önemli eserler kaleme almış ve bu alanda zengin bir literatürün oluşmasını sağlamışlardır. İlim ile iştigale geç bir yaşta başlamış olan Ezherî de Arap dilindeki hatırı sayılır bilgisiyle İbn Hişâm'ın veciz eseri *Kavâ'idü'l-i'râb*'i şerh ederek sonraki nesillerin istifade edebileceği bir eser ortaya koymuştur. Nitekim, dönemin önemli ilim merkezi olan Ezher Medresesinde, Ezherî'nin hocalık yapmış olması ve *Mûsilü't-tullâb*'ın okutulduğuna dair bilgiler -okutulduğu tarih ve süresi kesin bilinmemekle beraber- gerek müellifin gerekse şerhinin ilmî çevrelerde iltifata mazhar olduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu müellif hakkında Türkçe olarak yazılmış yeterli malzeme bulunmamasından dolayı bu konunun ele alınma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın hedeflediği amaç, Ezherî'nin ve eseri *Mûsilü't-tullâb*'ın incelenerek ilim dünyasına sunulmasıdır.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmanın birinci bölümünde Ezherî'nin yaşadığı dönemden itibaren telif edilen muhtelif tabakat kitaplarından istifade edilmiştir. Bunlar arasında özellikle Ezherî'nin bir süre tedrisinde bulunduğu hocası olan meşhur tarihçi Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) gerek Ezherî ile aynı dönemde yaşaması gerekse bizzat irtibat halinde olmaları bakımından eseri *ed-Dav'ü'l-lâmi*'i önem arz etmekte ve onun hakkında en sağlıklı bilgiye ulaşılması noktasında birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca eserlerinin tespitinde, tabakat kitaplarının yanı sıra Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*'undan ve Ezherî'nin her bir eserinin neşredilen tahkikinden yararlanılmıştır.

Şerhin ve asıl metnin tanıtımına tahsis edilen ikinci bölümde, ilgili eserler öncelikli olarak tahkikli neşirlerinden ve asıl metnin diğer şerhlerinden istifade ile tanıtılmıştır. Yazarın incelediğimiz eserine dair pek çok tahkik neşredilmiş olmakla birlikte, çalışmamızda Abdülkerîm Mücâhid ve Alâuddîn Atiyye tarafından yapılan tahkikler esas alınmıştır.

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ve muhtelif açılardan *Mûsılû't-tullâb*'ın değerlendirilmesinin yapıldığı üçüncü bölümde söz konusu eserde ele alınan meselelerin anlaşılması ve izahı konusunda İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârîb*'ine ve *Kavâ'idî'l-i-râb*'ın şerhlerinden öne çıkan Muhyiddîn el-Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) *Şerhu Kavâ'idî'l-i-râb*'ına, Muhyiddin Muhammed Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Şerhu Kavâ'idî'l-i-râb*'ına ve Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zilî'nin (ö. 1006/1597) *Hallu me'âkidi'l-Kavâ'id*'ine başvurulmuştur.

Hâlid el-Ezherî ile ilgili modern dönemde yapılan en önemli çalışmaların başında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde 1983 yılında Emânî Abdurrahîm Abdullah el-Hulvânî tarafından yapılmış “eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye” isimli çalışması zikredilmelidir. Bu çalışmada daha çok Ezherî'nin *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*'i esas alınarak görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca Ezherî'ye dair kaleme alınan çalışmalar arasında Ezher Üniversitesi hocalarından Muhammed İbrahim Haseneyn Abdülfettâh'ın *İ'tirâzâtü's-Şeyh Hâlid el-Ezherî alâ İbni Mâlik fî Kitâbi (en-Nebîl ilâ nahvi't-teshîl)* isimli çalışması ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde Garîb b. Yâsin Raşîd Vedânî'nin hazırladığı “İ'tirâzâtü'l-Ezherî en-nahviyye alâ İbn Hişâm fî't-Tasrîh bi madmûni et-Tevzîh” isimli yüksek lisans çalışması zikredilmelidir.

Türkiye'de yapılan çalışmaların ise daha çok Ezherî'nin eserlerinin tahkik edilmesi şeklinde yürütüldüğü görülmektedir. Lütfi Özbey tarafından kaleme alınan “Hâlid El-Ezherî'nin Şerhu Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği” başlıklı yüksek lisans tezi ve Hasan Uçar'ın “Halid b. Abdillâh el-Ezherî, Muvassılu'n-Nebîl ilâ Nahvi't-Teshîl” isimli makale çalışmasında ele alınan esere ağırlık verilmiş, müellifin hayatına ise kısaca değinilmiştir. Bizim konumuza dair Veysel Yılmaz tarafından ise 1999 yılında çalışılan “Hâlid al-Azharî ve Hadiyyatu Uli'l-albâb İlâ Mûsılû't-Tullâb İlâ Kavâ'idî'l-i-râb” isimli yüksek lisans tezinde, Ezherî'nin hayatı sınırlı bir şekilde ele

alınmış, çalışmaları ise ismen zikredilmekle yetinilmiştir. Ancak eserin muhtevasıyla ilgili yapılan değerlendirmeler istifade edilmeye değer niteliktedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
HÂLİD el-EZHERÎ'NİN HAYATI ve İLMÎ YÖNÜ

1. 1. Hayatı

Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ahmed el-Cercâvî el-Ezherî el-Vakkâd diye bilinen müellifin adı Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr'dir. Mısır'ın Cerce şehrinde doğması sebebiyle Cercâvî (Cercî, Cercevi), Mısır'da hayatını sürdürmesi itibariyle Mısır nisbesini almıştır. Ezherî nisbesini almasının dayanağı, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin soyundan geldiği görüşü¹ olabileceği gibi hayatını Câmiu'l-Ezher'de belli bir döneme kadar görevli sonrasında ise hoca olarak geçirmesi de olabilir. Ancak Ebû Mansûr el-Ezherî'nin soyundan geldiği görüşü bazı sebeplerden dolayı zayıf kaldığı için Câmiu'l-Ezher'deki görevlerine binaen Ezherî nisbesini alması kuvvetle muhtemeldir.² Lakap ve künyelerine değinecek olursak, Câmiu'l-Ezher'de kandil yakma görevinden dolayı Vakkâd lakabının şöhret bulmasının yanı sıra Zeynüddîn lakabının da kullanıldığı görülmektedir. Pek çok kaynakta Ebü'l-Velîd künyesiyle zikredilmekle beraber nadir de olsa Ebü'l-Fazl şeklinde geçtiğine rastlamak mümkündür.³

Hâlid el-Ezherî 838/1434 senesinde Yukarı Mısır'ın Cerce şehrinde doğmuştur.⁴ Zayıf olmakla birlikte hicrî 900 yılında doğduğu görüşü de mevcuttur.⁵ Küçük yaşta ailesiyle birlikte Kahire'ye gelen Ezherî hakkında bu yıllara dair pek bilgi bulunmasa da daha sonra Câmiu'l-Ezher'de kandilleri yakmakla görevli olduğu bilgisi neredeyse tüm kaynaklarda mevcuttur.⁶ Otuz altı yaşına kadar ilimle meşgul olmadığı ancak kandil

¹ Hansârî, Muhammed Bakır el-Mûsevî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, thk. Esedullah İsmailiyyân, Tahran, Mektebetü İsmailiyyân, III, 278; Gazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed, *el-Kevâkibü's-sâire bi a'yânî'l-mietî'l-âşire*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997, I, 190; Arslan, Ahmet Turan, "Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

² Hulvânî, Emânî Abdurrahîm Abdullâh, "eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye", (Yüksek Lisans Tezi, Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1983), s. 10-12.

³ es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli karnî't-tâsi'*, Beyrut, Dâru'l-Cil, 1992, III, 171; İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1993, X, 38; Serkîs, Yusuf el-Bân, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Kahire, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts., I, 811; Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm: kâmusu terâcîm li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002, II, 297; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcîmu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, I, 668; Arslan, "Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî", *DİA*, XII, 64; Bu kaynaklara ek olarak Ezherî bizzat eserinin girişinde ismini Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Ezherî şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Ezherî, Hâlid b. Abdullâh, *Şerhu'l-Ezheriyye*, Kahire, el-Matba'atü'l-Kübrâ, ts., s. 2.

⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 171; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 297; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 668; İbn Tolun- İbnü'l-Mibred, Muhammed Şemsüddîn-Yusuf b. Hasan b. Ahmet, *Müt'atü'l-ezhân mine't-temetü' bi'l-ikrân beyne terâcîmi's-şüüh ve'l-akrân*, Beyrut, Dâru Sâdir, 1999, I, 344; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzih*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâil, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", (Doktora Tezi, Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi, 1998), s. 2; Ferrûh, Ömer, *Meâlimü'l-edebi'l-arabiyye fî'l-asrî'l-hadîs*, Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1985, I, 141.

⁵ Tabakat müellifleri Hâlid el-Ezherî'nin hicrî 905 yılında vefat ettiği konusunda ittifak etmişlerdir. Buna kıyasla Ezherî'nin doğum tarihinin hicrî 900 yılı olması zayıf bir görüştür. Ek olarak Ezherî'nin doğum tarihini 900 olarak zikreden kaynağın, araştırdığımız kaynaklar içerisinde tek kalması bu görüşün zayıflığını destekler niteliktedir. Bkz. el-Uleymî, Yâsîn b. Zeynüddîn, *Hâşiyetü Yâsîn ale't-Tasrih*, y.y., el-Matbaatü'l-Ezheriyyetü'l-Arabiyye, 2. bs., 1907, I, 2; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâil, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 2.

⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 171; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzih*, (tahkik edenin mukaddimesi), I, 5; Ferruh, *Meâlimü'l-edebi'l-Arabi*, I, 141.

yakma vazifesini yaparken bir talebeyle yaşadığı olayın kendisini ilme sevk ettiği zikredilir. Olayın şöyle vuku bulduğu nakledilir: Hâlid el-Ezherî bir gün Câmiu'l-Ezher'deki kandilleri tutuştururken bir talebenin kitabına fitil düşürmesi üzerine talebenin kendisini cahillikle itham ederek kınayıcı, kötü sözler sarf etmesi ağırına gitmiş ve görevinden ayrılarak ilme yönelmiştir.⁷ Bunun ardından çok kısa süre içerisinde Kur'ân'ı ezberlemiş ve daha sonra bazı temel eserler okuyup çeşitli hocalardan dersler almıştır. Aldığı temel tedrisin akabinde Câmiu'l-Ezher'e girerek bütün gayretiyle ilmî terakki sağlamış, ilerleyen yaşına rağmen hiçbir durum kendisine engel teşkil etmemiştir. Bu sebatı neticesinde ilim dünyasına etki eden faydalı eserler telif etmiş ve pek çok talebe yetiştirmiştir.⁸

Hâlid el-Ezherî hac görevini yerine getirmesinin ardından dönüş yolunda Kahire'ye girmeden Bürketü'l-Hac denilen mevkide 14 Muharrem⁹ 905/1499 tarihinde 67 yaşında vefat etmiştir.¹⁰ Daha sonra Devâdâr Yüşbek b. Mehdî tarafından yaptırılan türbeye¹¹ defnedilmiştir.¹²

1. 2. İlmî Yönü

1. 2. 1. Tahsili

Hâlid el-Ezherî Kahire'de yetişmiş Arap dili alanında önemli bir âlimdir. Kendisinin bu sahada iyi bir şekilde yetişmesinde muhakkak ki o dönemde Mısır'ın ilim ve kültür alanında en parlak dönemini yaşıyor olması önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra ilim tedrisine ileri denilebilecek bir yaşta yönelmesine rağmen bu yoldaki azmi, arzusu ve sebatının da büyük bir etkisi vardır.

Ezherî, Câmiu'l-Ezher'deki kandil yakma görevinden ayrılmasının ardından ilmî yönde kendini geliştirmeye yönelmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Kur'ân-ı Kerim'i hıfz etmiş ardından *Umde, Muhtasarı Ebî Şuca*¹³ gibi bazı temel eserleri okumuş ve çeşitli

⁷ İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 38; Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâil, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 2-3.

⁸ Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 190.

⁹ Ezherî'nin vefat yılı olan 905 tarihinde ihtilaf olmamasına karşın, Muharrem'in on dokuzu ile on dördü arasında ihtilaf vardı. Üç kaynakta (Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 190; İbn Tolun- İbnü'l-Mibred, *Müt'atü'l-ezhân*, I, 344; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5) on dördü diye geçmesine rağmen farklı üç kaynakta (Süreyyâ, Abdüssemî İsmâil, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 5; Hulvânî, *eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî*, s. 40; Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64) ise on dokuzu diye geçmektedir. Ancak on dokuzu olarak ifade edilen *Mûsilü'n-Nebîl*'de "Hac dönüşünde vefat etti. Ve on dokuzunda Devâdâr Yüşbek'in türbesine naklolundu" şeklinde geçmektedir. Bu ifadeden yola çıkarak söz konusu ihtilafa; hac dönüşü Kahire dışında on dördünde vefat edip Kahire'de bulunan Devâdâr Yüşbek türbesine on dokuzunda ancak defnedilmesi sebebiyet vermiş olabilir. (19 Muharrem 905/26 Ağustos 1499)

¹⁰ Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 190; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 39; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 297; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, y.y, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 343; Serkis, *Mu'cem*, I, 811; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 297; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 668; İbn Tolun- İbnü'l-Mibred, *Müt'atü'l-ezhân*, I, 344; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5; Ferruh, *Meâlimü'l-edebi'l-Arabî*, I, 141.

¹¹ Rogers, J. Michael, "Kahire", *DİA*, XXIV, 184.

¹² Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 172; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâil, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 5.

¹³ Ahmed b. Hüseyin el-Esfehânî (ö.593/597)'nin şâfiî fikhına dair kaleme aldığı eseridir. Asıl adı *Metnü'l-ğâyeti ve't-takrîb* olmasıyla birlikte eser, *Muhtasarı Ebî Şuca* adıyla şöhret bulmuştur.

hocalardan dersler almıştır.¹⁴ İlmî seviyesinin belli bir yeterliliğe ulaşmasıyla birlikte Ezher'e girerek burada *Minhâc* başta olmak üzere derinlikli kitaplar okumuştur.¹⁵ Kendini Meâni, beyan, mantık, usul, sarf ve arapça gibi sadece âlet ilimleriyle yetiştirmekle kalmayıp bununla beraber aklî ilimlere dair hesap, feraiz dersleri de alarak çok yönlü bir eğitim sisteminden geçmiştir.¹⁶

Ezherî'nin ilim yolculuğu neticesinde gelmiş olduğu noktayı telif ettiği eserlerinden ve sonrasında eserleri hakkında söylenen övgü dolu cümlelerden anlamak mümkündür. Öyle ki Ezherî kendi döneminin önde gelen alimlerinden Ebü'l-Fazl es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve Abdurrahman el-Câmî (ö. 898/1492) ile bazı tabakat kitaplarında kıyaslanmış, izah kalitesi, tatlı dili, akıcı üslubu, ifade gücü cihetlerinden Ezherî üstün görülmüştür.¹⁷

Dönemin dikkat çeken isimleri arasında yer alan Ezherî, kabiliyetli ve çalışkan bir insandır. Daima ilmî faaliyetlerle meşgul olmuş, zamanını boşa geçirmemiş ve bu yönde çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Yaşarken yaptığı faaliyetlerinin yanı sıra telif ettiği eserlerdeki tasnif ve açıklamalarıyla ilme büyük katkı sağlamıştır.¹⁸

1. 2. 2. Hocaları

Bu bölümde, Hâlid el-Ezherînin ilmî hayatının şekillenmesine katkı sağlayan hocalarını kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1. Abdüddâim b. Ali el-Ezherî (ö. 870)

Biyografi kaynaklarında adına pek rastlanamayan Ebû Muhammed Zeynüddîn Abdü'd-dâim b. Ali el-Hadîdî el-Ezherî, Mısır'ın doğu taraflarında yer alan bir köyde doğdu. Doğum tarihi hakkında bir bilgi olmamakla birlikte Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* 'sinde Abdüddâim el-Ezherî'nin hicrî 834 yılında hocasından icazet aldığını belirtir.¹⁹ Bu bilgiye dayanılarak hicrî IX. asrın başlarında doğmuş olabileceği kabul edilmektedir.²⁰ Abdüddâim el-Ezherî, Câmîu'l-Ezher'de döneminin önde gelen alimlerinden çeşitli alanlarda dersler aldı. Bu aldığı dersler arasında fıkıh, hadis, tecvid gibi dînî ilimlerin yanı sıra felsefe, mantık, hesap, ferâiz, astronomi gibi aklî ilimler de mevcuttu. Hicrî 870 senesinde Ramazan ayında vefat etti. Hocası Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed el-

¹⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , III, 171; Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâîl, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 2.

¹⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , III, 171-172; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâîl, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 2.

¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , III, 172; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâîl, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s. 3.

¹⁷ Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, III, 278; Serkis, *Mu'cem*, I, 811; Hulvânî, *eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî*, s. 17.

¹⁸ Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 190; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 39; Serkis, *Mu'cem*, I, 811; İbn Tolun- İbnü'l-Mibred, *Müt'atü'l-ezhân*, I, 344; Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64; Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5; Süreyyâ, Abdüssemî İsmâîl, "Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl", s.3-4 ; Ferruh, *Mealimü'l-edebi'l-Arabi*, I, 141.

¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , IV, 42.

²⁰ Ezherî, Abdüddâim, *et-Tirâzâtü'l-mu'leme fî Şerhi'l-Mukaddime*, thk. Tıraz Hurşid Akrâvî, Amman, Dâru Ammâr, 2003, s.13.

Cezerî'nin (833/1429)²¹ tecvid ilmine dair yazdığı *Mukaddimetü'l-Cezerî* adlı eserin şerhleri arasında zikredilen *Şerhü'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Abdüddâim el-Ezherî'nin öne çıkmış eserlerindendir.²²

2. Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî (ö. 871/1467)

Şâfiî fakihî ve kâdilkudât olarak öne çıkmış Münâvî'nin tam adı, Ebû Zekerîyyâ Şerefüddîn Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmet el-Haddâdî el-Münâvî el-Kâhîrî'dir. Yahyâ el-Münâvî, 798/1396 senesinde Kahire'de doğdu ve burada yetişti. Dönemin tedris usûlüne uygun olarak öncelikle Kur'ân-ı Kerîm' i hıfz eden Münâvî, daha sonra Şâfiî mezhebinden bazı eserlerle birlikte hadis usulünde Irâkî'nin *Elfiyye'si*, nahiv ilminde İbn Mâlik'in *Elfiyye'si* gibi temel eserleri de ezberledi.²³ Çeşitli hocalardan fıkıh, ferâiz, Arap dili ve edebiyatı, hesap, astronomi, mûsikî, mantık ve felsefe gibi çok yönlü dersler aldı. Aynı zamanda kız kardeşinin eşi olan Veliyyü'd-dîn İbnü'l-Irâkî, Münâvî'nin derslerinde çokça bulunduğu ve istifade ettiği hocasıydı. Münâvî, ondan özellikle arapça, fıkıh, fıkıh usûlü ve hadis alanlarında fayda sağladı. Hacca gittiğinde, Nûreddîn İbn Selâme, Şemseddin İbnü'l-Cezerî ve başka alimlerin hadis meclislerine katıldı ve pek çoğundan icazet aldı. Muhtelif birçok âlimin derslerine katılarak ilmî derinliğini artıran Münâvî'nin bu hocalardan da aldığı icazetleri vardı. Münâvî, hayatının belli bir döneminde tasavvufa yöneldi, bununla birlikte ilmî faaliyetlerini devam ettirerek Câmîü'l-Ezher'de başta fıkıh olmak üzere, Arap dili, tefsir, hadis ve tasavvuf alanlarında dersler verdi. Çok sayıda talebe yetiştiren Münâvî aynı zamanda tasavvuf erbâbındandı. Bir dönem medrese yöneticiliği ve Mısır Şâfi kâdilkudâtlığı görevini ifâ eden Münâvî, 871/1467 yılında Kahire'de vefat etti. *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Behce*, *el-Fetâvâ* gibi birçok kıymetli eseri ardında bıraktı.²⁴

3. Ahmed b. Muhammed eş-Şümunnî (ö. 872/1468)

Muhtelif ilimlerde derinlik sahibi olmakla birlikte Hanefî fakihî olarak ön plana çıkan Şümunnî'nin tam adı Ebû'l-Abbâs Takîyyüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan b. Ali b. Yahya eş-Şümunnî el-Kusantînî el-Kâhîrî'dir. Mısır'a yerleşmeden önce ailesinin Cezayir'de bulunan Şümünne köyünde yaşaması sebebiyle, Şümunnî nisbesiyle anılmıştır. 801/1399 senesinde İskenderiye'de dünyaya gelen Şümunnî, ilmî seviyesi yüksek bir aileye mensuptu. Öyle ki babası ve dedesi dönemin tanınan alimleri arasında yer almaktaydı. Erken yaşta babasıyla birlikte Kahire'ye gelen Şümunnî burada ilmî temelini oluşturacak dersler aldı ve muhtelif hocalarla tanışıp, tedrisinden geçti. Aklî ve naklî ilimlerde yetkinlik kazanan Takîyyüddîn eş-Şümunnî,

²¹ Hâlid el-Ezherî, Cezerî'nin Mukaddime'sini, hocası Abdüddâim el-Ezherî'den onun da hocası el-Cezerî'den okuduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye fî halli elfâzi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, y.y. t.y., s. 3.

²² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 42; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 510; Abdüddâim el-Ezherî, *et-Tirâzâtü'l-mu'leme*, s. 11-22; Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye*, s. 3; Hulvânî, *eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye*, s. 29.

²³ Nasseruddin Mazhari, "Münâvî'nin Süyutî'ye İtirazları (Feyzu'l-kadîr'in Birinci Cildi Özelinde)" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 14.

²⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 254-257; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb*, IX, 463; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 528; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 167; Koçak, Muhsin, "Münâvî", *DİA*, XXXI, 575-576.

Mâlikî mezhebine mensup bir aileden gelmesine karşın daha sonra Hanefî mezhebine geçti. Hanefî fıkına dair verdiği derslerin yanı sıra Arap dili, hadis, tefsir, kelam alanlarında da talebe yetiştirdi. Öğrencileri arasında Celâleddin es-Süyûtî ve Şemseddin es-Sehâvî gibi meşhur alimler yer almaktaydı. Kadılık teklifi gelmesine rağmen zâhidâne yaşamından ödün vermeyen Şümunnî, 872/1468 tarihinde Kahire’de vefat etti. Fıkıh, hadis gibi başka alanlarda teliflerinin bulunmasıyla birlikte nahiv alanında öne çıkmış eserleri arasında *Menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* ve *el-Münsif mine’l-kelâm ‘alâ Muğnî İbni Hişâm* isimli iki eserini zikretmek mümkündür.²⁵

4. Muhammed b. Abdilmun’im el-Cevcerî (ö. 889/1484)

Tam ismi, Şemsüddîn Muhammed b. Abdülmün’im b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülmün’im b. Ebî Tahir İsmâil el-Cevcerî’dir. 821/1418 senesinde Cevcer’de doğdu ve küçük yaşta buradan Kahire’ye taşındı. İlmî hayatının ilk yıllarında Kur’ân-ı Kerim’i ve temel metinleri ezberleyen Cevcerî, daha sonra nahiv, me’anî, beyan, mantık, kâfiye, aruz, ferâiz, hesap, fıkıh, tefsir ilimlerini dönemin önce gelen çeşitli hocalarından okuyup, ilmî gelişimini kısa sürede gerçekleştirdi. Çok zeki olarak bilinen Cevcerî’ye pek çok âlim, ders okutma ve fetva verme hususunda icazet verdi. Öyle ki hocası Ebû Abdillâh Celâlüddîn el-Mahallî (ö. 864/1459), seçkin kişilere ders vermek üzere hoca olarak onu gönderirdi. Mısır’ın Şâfi mezhebi fakihlerinden olan Cevcerî, bir dönem kadı naibliği yapmasıyla birlikte daha sonra talebelerine ve derslerine yöneldi. *Teshîlü’l-mesâlik fî şerhi ‘Umdetü’s-sâlik, Şerhu Şüzûrî’z-zeheb li İbn-i Hişâm* gibi kıymetli eserleri bulunan Cevcerî, hicrî 889 senesi Recep ayının on ikisinde Mısır’da vefat etti.²⁶

5. Ali b. Abdullah es-Senhûrî (ö. 889/1484)

Tam adı Ebü’l-Hasen Nûreddîn Ali b. Abdullah b. Ali es-Senhûrî’dir. 814/1411 yılında²⁷ dünyaya gelen Senhûrî, nisbesini aldığı Senhûr’da bir müddet kaldıktan sonra Kâhire’ye yerleşti ve burada Câmiü’l-Ezher’e girerek bazı temel risaleleri ezberledi. Ezberlediği derslerini birçok hocaya arz ederek onların onayından geçti. Yedi kıraat şeklini de öğrenen Senhûrî, nahiv, sarf, mantık, arap dili, fıkıh, hadis, tefsir ilimlerine dair eserler okuyarak bu alanlarda da kendini geliştirdi. Birçok alana hâkim olmasıyla birlikte Mâlikî mezhebinde fakih olarak şöhret buldu. Öyle ki Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*’de “Mâlikî mezhebinde ondan sonra benzeri gelmemiştir.” ifadesini kullanarak,²⁸ Mâlikî mezhebinde yetişen büyük âlimlerin sonuncusu olduğuna dikkat çekmiştir. Pek çok talebenin yetişmesinde emeği bulunan Senhûrî, 889/1484 tarihinde Kâhire’de vefat etti. Fıkıh

²⁵ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, II, 174-178; Süyûtî, Abdurrahman Celâluddîn, *Buğyetü’l-vuât fî tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Kahire, Matbaatü İsâ el-Bâbiyyî el-Halebî, I, 375-381; a.mlf., *Hüsnü’l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, ts., I, 474-477; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, IX, 464-467; Serkis, *Mu’cem*, I, 1143; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, I, 292; Özel, Ahmet, “Şümunnî”, *DİA*, XXXIX, 261-262.

²⁶ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, VIII, 123-126; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, X, 260; Bağdâdî, *Hediyyetü’l-arifin*, II, 212; Şevkânî, Muhammed b. Alî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsini men ba’de’l-karni’s-sabi*, Kahire, Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts., II, 200-201.

²⁷ Doğum tarihinin hicrî 815 olduğunu söyleyen kaynaklar da mevcuttur. Bkz. Bağdâdî, *Hediyyetü’l-arifin*, 737, Zirikli, *el-A’lâm*, IV, 307.

²⁸ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, V, 251.

ilmine dair tamamlayamadığı *Şerhu 'ale'l-Muhtasar* ve nahiv ilminde *Şerhu'l- Acrûmiyye* adlı eserleri bulunmaktadır.²⁹

6. Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî (ö. 902/1497)

Hadis âlimi ve tarihçi olarak öne çıkan Sehâvî'nin tam ismi, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahman b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Osman b. Muhammed es-Sehâvî'dir. Şemsüddîn es-Sehâvî 831/1428 yılında Kahire'de doğdu. Ancak ailesinin Kahire'ye yerleşmeden önce Mısır'ın köylerinden olan Sehâ'da ikamet etmesinden dolayı Sehâvî nisbesini aldı. Küçük yaşta ilim tahsiline başlayan Sehâvî, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi ve temel dînî bilgileri öğrendi. Yedi yaşından itibaren ise ilim yolcuğunun şekillenmesinde büyük rolü olan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)'nin meclisine katıldı ve onun vefatına kadar Kahire'den ayrılmadı. Kahire ve çevresindeki pek çok hadis hâfızından istifade eden Sehâvî, bağlı olduğu hocası İbn Hacer'in vefatının ardından ilmî seyahatlerine başladı. Dimyat, Halep, Kudüs, Dımaşk, Hama gibi şehirlere giderek çok sayıda alimle görüşüp, derslerine katıldı ve kendilerinden istifâde etti. Bu durumu Sehâvî, önemli biyografi kitaplarından olan ve kendi hayatına da geniş ölçüde yer verdiği *ed-Dav'u'l-lâmi ' li- ehli'l-karni't-tâsi*³⁰ adlı eserinde 400' den fazla hocadan ilim tahsil ettiğini ifade ederek belirtmiştir. Rihlelerinin ardından Kahire'de ilmî faaliyetlere yönelen Sehâvî, pek çok ders vermesinin yanı sıra çeşitli medreselerde hadis okumaları ve imlâ meclisleri düzenledi. Özellikle hadis ilminde öne çıkan Sehâvî'nin fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı, şiir, tarih alanlarında da ilmî seviyesinin yüksek olduğu bilinmektedir. Vefatına dair farklı görüşler ileri sürülse de 902/1497 yılında Medine'de vefat ettiği tercih edilen görüştür. Sehâvî'nin iki yüzün üzerinde eseri bulunmakla birlikte en meşhurlarından birkaçı şunlardır; *'Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'*, *el-Makâsîdü'l-hasene fî beyânî kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine, el-Cevâhirü'l-Mükellele fî'l-ahbâri'l-müselsele*.³¹

Ebu'l-Cûd Dâvud b. Süleyman el-Malikî (ö. 863),³² Ya'îş el-Mağribî (ö. 864),³³ Fahru'd-dîn Osman b. Abdillâh el-Muksî (ö. 877),³⁴ Eminü'd-din Yahya b. Muhammed el-Aksarâyî (ö. 880)³⁵ yukarıda genel olarak tanıtmaya çalıştığımız hocaları dışında Ezherî'nin kendilerinden ders aldığı bilinen bazı hocalarıdır. Bunların yanı sıra kimlikleriyle ilgili herhangi bilgiye rastlayamadığımız Tağriberdî el-Kâdirî, İbrahim el-

²⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' V, 249-251; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-arîfin*, I, 737; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 307.

³⁰ Sehâvî, bu kitabında görüştüğü ve ders aldığı pek çok hocasının yanı sıra öğrencilerinin hayatlarına da yer vermiştir. Halid el-Ezherî, Sehâvî'nin kitabında yer verdiği öğrencileri arasındadır. Ezherî hakkında güvenilir bilgi sağlayabileceğimiz en eski kaynaklar arasında yer alması sebebiyle de Sehâvî'nin bu eseri tezimiz açısından ayrı bir öneme sahiptir.

³¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , VIII, 2-32; Gazzî, *el-Kevakibü's-sâire*, I, 53-54; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 194-195; Tomar, Cengiz, "Sehâvî", *DİA*, XXXVI, 313-316.

³² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rıfât Bilge, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., II, 1606.

³³ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , X, 287.

³⁴ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , V, 131-133.

³⁵ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* ' , X, 240-243; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-arîfin*, II, 529.

Aclûnî, ez-Zeynû'l-Mardînî, Şihâb es-Süceynî, ez-Zeynû'l-Ebnâsî de Ezherî'nin ders aldığı hocaları arasında zikredilir.³⁶

1. 2. 3. Talebeleri

Hâlid el-Ezherî'nin pek çok talebe yetiştirdiği mevcut kaynaklarda geçmekle birlikte bizzat öğrencilerinin isimleri zikredilmemiştir. Ancak gerek Hâlid el-Ezherî gerek eserleri üzerine yapılan çalışmalardan³⁷ edindiğimiz bilgiler ışığında aşağıda zikredilen talebelerinin isimlerine ulaşmış bulunmaktayız.

1. Şihâbüddîn el-Kastallânî (ö. 923/1517)

Tam adı Ebû'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî'dir. Hadis ve kıraat ilminde geniş bilgiye sahip olan Kastallânî, 851/1448 yılında Kahire'de doğdu. Ailesi aslen Tunus'un Kastilya şehrinden olduğu için bu nisbeyle anıldı. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemesinin ardından dönemin çeşitli âlimlerinden muhtelif dersler aldı ve eğitim faaliyetlerine Kahire'de devam etti. Hac vazifesi dışında buradan ayrılmayan Kastallânî, hayatını Mısır'da seçkin kimseler arasında sürdürdü. Medrese'de hocalık vazifesi bulunmasının yanı sıra çeşitli yerlerde vaazlar verdiği ve etkili bir vaiz olduğu bilinen Kastallânî 923/1517 de Kahire'de vefat etti. *Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinin önemli şerhlerinden kabul edilen *İrşadü's-sârî*, Kastallânî'nin seçkin eserleri arasında yer alır.³⁸

2. Muhammed b. Hilâl en-Nahvî (ö. 933/1527)

Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Hilâl en-Nahvî'nin hayatına dair kaynaklarda geniş malumat bulunmasa da hakkında geçen bilgileri şöyle derlemek mümkündür. İbn Hilâl, Halep'te bazı hocalardan ders almasına rağmen aradığını bulamayıp Kahire'ye geldi ve burada Hâlid el-Ezherî'nin dâimî talebesi oldu. Öyle ki hocası Ezherî yaşadığı müddetçe, onun tedrisinden ayrılmayan İbn Hilâl, vefatının ardından Halep'e geri dönerek burada dersler vermeye ve eserlerini yazmaya devam etti. Hicrî 16 Zilkade 933 tarihinde vefat etti. *et-Tazrîf 'ale't-Tasrîf, Şerhu Teshîli'l-fevâid ve tekmîli'l-makâsîd* eserleri arasında yer alır.³⁹

3. Ahmet b. Yunus eş-Şelebî (ö. 947/1540)

İbnü's-Şelebî olarak bilinen Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmet b. Yunus b. Muhammed eş-Şelebî'nin doğum tarihi kaynaklarda geçmemektedir. Ancak altmışlı yaşlarda, hicrî 947 senesinde vefat ettiği bilgisine dayanarak yaklaşık hicrî 877-887 yılları arasında doğmuş olabileceği ileri sürülebilir. Mısır'ın Hanefî fakihlerinden olan İbnü's-

³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 171-172.

³⁷ Hâlid el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavzîh*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 6-7; Hulvânî, *eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye*, s. 39.

³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, II, 103-104; Gazzî, *el-Kevakibü's-sâire*, I, 128-129; Şevkânî, *el-Bedrî't-tâli*, I, 102-103; Şenel, Abdulkadir, "Kastallânî", *DİA*, XXIV, 583-584.

³⁹ Gazzî, *el-Kevakibü's-sâire*, I, 68-69; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 277-278; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 290; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XI, 69.

Şelebî'nin, Hâlid el-Ezherî'den nahiv alanında dersler aldığı bilinmektedir. *ed-Dürerü'l-ferâid, Fetâvâ İbni 'ş-Şelebî* eserleri arasında yer alır.⁴⁰

Kısaca değinilen bu kişilerin haricinde Hudar el-Mâlîkî, Atiyyetü'd-darîr, Nûreddin el-Lakânî'nin de Hâlid el-Ezherî'nin öğrencisi oldukları öne sürülmektedir.⁴¹

1. 2. 4. Eserleri

Bir âlimin ilmî değerini gösteren onun geride bıraktığı eserleridir. Nitekim Ezherî hakkında “İhlasıyla birlikte tasnifleri ve açıklamalarıyla çok fayda sağlamıştır”⁴² gibi övgü dolu cümleler mevcuttur.

Hâlid el-Ezherî'nin ilmî yetkinliği ve Arap diline olan hakimiyetini müşâhede etmek için eserleri hakkında bilgi sahibi olmamız önem arz eder. Dolayısıyla bu bölümde Ezherî'nin eserleri tek tek ele alınarak, haklarında ulaşabildiğimiz bilgiler sunulacaktır.

1. 2. 4. 1. Matbu Olan Eserleri

1. *el-Havâşi'l-Ezheriyye fî halli elfâzi'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*

İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Mukaddimetü'l-Cezeriyye* ismindeki tecvid risalesinin üzerine kaleme alınmış bir şerhtir.⁴³ İbnü'l-Cezerî, 109 beyitten oluşan bu risalesinde mehâric-i hurûf, sıfât-ı hurûf, terkîk, tefhîm, idgâm, lahn, gunne, medler, vakıf, hemze gibi konuları işlemiştir.⁴⁴

Mukaddimetü'l-Cezeriyye'nin şerhi olan *el-Havâşi'l-Ezheriyye fî halli elfâzi'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*'yi incelediğimizde, Ezherî'nin bazı kelimeleri tahlil ettiği, bilinmeyen kelimeleri açıkladığı, muhatabın aklına gelebilecek soruları cevaplamaya yönelik, “Şayet şöyle derssen”, “Ben de böyle cevap veririm” şeklinde soru-cevap yöntemini kullandığı ve mevzuyu ayetlerle örneklediği göze çarpmaktadır.

867/1462 yılında tamamlanan eser, hicrî 1304 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁴⁵

2. *Temrînü't-tullâb ilâ sînâ'ati'l-i'râb*

Arap gramerine dair manzum eserler üzerine yapılan çalışmalar arasında şerh ve hâşiyeler geniş yer kaplar.⁴⁶ Bu eserler konunun daha iyi anlaşılmasını hedef alarak kapalı ifadeleri açıklar, eksik bırakılan noktaları tamamlar ve örnekleri çoğaltır.⁴⁷ Ancak üzerine çalışmanın yapıldığı ibarenin, gramer kurallarına uygun, doğru bir şekilde anlaşılması, anlatılan konunun anlaşılmasından daha öncelikli ve temel bir meseledir. Dolayısıyla bu ihtiyaca binaen manzum eserler gibi zor idrak edilen metinlerdeki güçlüğü aşmak

⁴⁰ Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, II, 116; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 276.

⁴¹ Hâlid el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tavzih*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 6-7; Hulvânî, “eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye”, s. 39.

⁴² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 39.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1800; Serkîs, *Mu'cem*, I, 812; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 668; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 344.

⁴⁴ Altıkulaç, Tayyar, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA*, XX, 555.

⁴⁵ Ezherî, *el-Havâşi'l-Ezheriyye*, s. 35; Serkîs, *Mu'cem*, I, 812; Arslan, “Hâlid b. Abdullah el-Ezherî”, *DİA*, XII, 64.

⁴⁶ Sevinç, Rıfat Resul, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri ve Öğrenime Etkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 20, sayı: 66 (Bahar 2016), s. 591-618.

⁴⁷ Şensoy, Sedat, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 555.

maksadıyla ibarenin i'râbının yapıldığı mu'arrib/mu'rib türü eserler kaleme alınmıştır.⁴⁸ Bu tür eserler arasında yer alan *Temrînü't-tullâb ilâ sinâ'ati'l-i'râb* da, İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274), nahiv meselelerini manzum şekilde bin beyitte ele aldığı ve büyük bir şöhrete sahip olan *el-Elfiyye*'sindeki beyitlerin i'râbını konu edinmiştir.⁴⁹ Bu yönüyle kitap, *Mu'arribü'l-Elfiyye* adıyla da bilinmektedir.⁵⁰ Eserin şöhret bulan diğer bir ismi ise *et-Terkîb*'tir.⁵¹ Öyle ki Ezherî, bu isme atıfla pek çok kaynakta "Sâhibü't-terkîb" olarak zikredilmiştir.⁵²

Ezherî, eserin mukaddimesinde öncelikle i'râb konusunun öneminden bahsederken ilim talebesinin mutlaka öğrenmesinin icap ettiğini ve ilimde derinlik sahibi bir kimse için i'râbı bilmemek gibi bir durumun söz konusu olamayacağını vurgular. Daha sonra eseri telif sebebini, *el-Elfiyye* üzerine yapılan şerhlerin, beyitleri i'râb etme noktasında yetersiz kalmalarına bağlar. Ayrıca nahiv ilmini anlamının en güzel yolu olarak gördüğü *el-Elfiyye*'nin, kolay ezberlenebilmesi için ve kapalı kalmış manalarını açığa çıkarmak için eseri ele aldığını da belirtir. Bu maksatla *Temrînü't-tullâb*'ı telif eden Ezherî, bütün beyitlerin i'râbını yapmasına ek olarak Arap dilindeki nadir kelimeleri açıkladığını ve lafzî yönden anlaşılması güç kelimeleri zabdettiğini (harekelediğini) de ifade etmiştir.⁵³ Kitabın isminden yola çıkarak eserin, talebeler için i'râb konusunda bir alıştırmaya niteliğinde olduğu söylenebilir. Zira içerisinde çok sayıda beytin i'râbının bulunması sebebiyle bu konuda ihtiyacı olanlara alıştırmaya olacağı ve i'râb konusunda kendisini geliştirmek isteyenler için de yardımcı olacağı aşıkardır.⁵⁴

Ezherî'nin öne çıkan telîfâtından biri olan *Temrînü't-tullâb*, mübtedîler/yeni başlayanlar için biçilmiş kaftan olduğu, içerisinde büyük faydaların yer aldığı, *el-Elfiyye*'de yer alan beyitlerin i'râbını mümkün olabilecek en güzel şekilde yaptığı ve beyitlerin i'râb vecihlerini anlaşılır biçimde açıkladığı gibi pek çok övgüye mazhar olmuştur.⁵⁵ *Temrînü't-tullâb* ile *Mûsilü't-tullâb*'ın tek kitap şeklinde basımının yapıldığı eserin mukakkiki ise bu iki eserin, nahiv ilmi talebeleri için bir meslek/yol oldukları, manaları anlama noktasında anlayış seviyesini yükselttikleri, dildeki garip kelimeleri izah ettikleri ve kelimelerdeki lafzi belirsizliği giderdiklerinden bahsetmiş dolayısıyla bu iki kitabın nahiv ilmini öğrenmek isteyen kişiler için zaruri bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

⁴⁸ *el-Elfiyye* üzerine yapılan çalışmalar özelinde şerh ile mu'rib eser türleri arasındaki farka dikkat çeken Ezherî, şerhlerin okuyucu tarafından anlaşılma ihtiyacını karşılayacak şekilde telif edildiğini ancak i'râb konusunda eksik kaldığını ifade etmiştir. Bkz. Ezherî, *İ'râbü'l-Elfiyye: Temrînü't-tullâb fî sinâ'ati'l-i'râb ve bi hâmişihî: Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009, s. 7.

⁴⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10, 39; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 668.

⁵⁰ Serkîs, *Mu'cem*, I, 812.

⁵¹ Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ale'tavzîh*, I, 7.

⁵² Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, III, 278.

⁵³ Ezherî, *İ'râbü'l-Elfiyye*, s. 7.

⁵⁴ Hulvânî, *eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye*, s. 91.

⁵⁵ Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, III, 279.

⁵⁶ Ezherî, *İ'râbü'l-Elfiyye*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 5.

886/1481 senesinde tamamlanan⁵⁷ *Temrînü't-tullâb*'ın Bulak'da hicrî 1252, Kahire'de 1274 ve İstanbul'da 1305 yılından itibaren pek çok baskısı yapılmıştır.⁵⁸ Ayrıca eserin, kaynak olarak kullandığımız nüshasıyla beraber ulaşabildiğimiz dört farklı nüshasında da *Mûsilü't-tullâb* ile birlikte basılmış olduğunu görmekteyiz.

3. *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*

İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye* adlı nahiv kitabı üzerine kaleme alınan şerh çalışmasıdır.⁵⁹ *Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye* olarak da bilinen eser, 887/1482 yılında tamamlanmıştır. Nahiv meselelerine dair özlü bilgiler ihtiva eden ve sade bir dile sahip olan *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye*'nin şerhinde Ezherî, kolay bir üslup benimsemiş ve nahiv ilmine yeni başlayanlara yönelik bir çalışma olmasına özen göstermiştir.⁶⁰ Uzun yıllar Ezher Üniversitesi'nde okutulan eser⁶¹ üzerine pek çok hâşiye çalışması yapılmıştır.⁶² İlk defa Hollanda'da (Amsterdam 1756) basılan eser, daha sonra Mısır'da (Bulak 1251, 1259, 1274, 1280, 1284, 1290; Kahire 1262, 1265, 1281, 1290) ve Fas'ta (1315) basılmıştır.⁶³

4. *et-Tasrîh bi mazmûni't-Tavzîh (Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh)*

el-Elfiyye üzerine İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adındaki meşhur şerhine yazılmış hâşiyedir.⁶⁴ Bu esere nisbetle 'el-Musarrih' (المصريح) olarak da tanınan Ezherî,⁶⁵ eseri yazma sebebini İbn Hişâm'ı rüyasında görmesine bağlamıştır. Öyle ki, övgüyle bahsettiği bu eserin şerhe ihtiyacı olduğunu, bunun üzerine gördüğü rüyada da İbn Hişâm'ın şerhini yazmak üzere kendisine işaret ettiğini ve onun da buna icabet ettiğini belirtir.⁶⁶ Eserin giriş kısmında uzunca bir mukaddime ele alan Ezherî, eseri telif sebebini zikretmesinin ardından on madde halinde yazım usulünü, sağladığı faydalarıyla birlikte dile getirir.⁶⁷

İbn Hişâm'ın değinmediği bazı nahiv meselelerini ele alması sebebiyle eser, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* şerhini tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir. Bunun yanı sıra Ezherî, telifinde İbn Hişâm'ın farklı kitaplarındaki açıklama ve izahlarından da yararlanmıştı. Günümüze ulaşmayan bazı kitaplardan dil ve nahiv alimlerinin görüşlerini zikretmesi, eseri önemli kılan bir başka özelliktir. Nahiv konularının izahını geniş bir

⁵⁷ Ezherî, eserin tamamlanma tarihini belirttikten sonra bir ayrıntıdan bahsetmiştir. Öyle ki, eserin müsveddesinin bitmesine müteakip öğle ezanını okunmuş ve bu durum da kendisini, Allah'ın nezdinde eserinin makbul olacağı umuduna sevk etmiştir. Bkz. Ezherî, *İ'râbü'l-Elfiyye*, s. 188.

⁵⁸ Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1796.

⁶⁰ Ezherî, *Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye*, thk. Zekeriyâ Tûnânî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1.Baskı, 2015, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 9.

⁶¹ Özbey, Lütfi, "Hâlid El-Ezherî'nin Şerhu Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", (Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), s. 15.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hulvânî, "eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye", s. 58-59.

⁶³ Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 154; el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzahü'l-meknun fi zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 293.

⁶⁵ Süreyyâ, Abdüssemi İsmâil, "Mûsilü'n-nebil ilâ nahvî't-Teshîl", s. 2.

⁶⁶ Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, I, 3.

⁶⁷ Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, I, 3-5.

şekilde ele alan Ezherî, çok sayıda önemli eserden nakillerde de bulunur.⁶⁸ Ayrıca öne çıkmış pek çok nahiv aliminin görüşlerine yer vermiş ve İbn Mâlik'in oğlu İbn Nâzım'ın babasına muhalefet ettiği bazı konularda İbn Mâlik'i haklı görmüştür.⁶⁹

Adından övgüyle bahsedilen eserin,⁷⁰ 896/1491 senesinde tamamlandığı bilinmektedir.⁷¹ Eser, Yâsîn el-Uleymî el-Hımsî tarafından yapılan açıklamalarla birlikte, 1294 yılında Bulak'ta, 1305, 1325, 1326, 1954 yıllarında da Kahire'de neşredilmiştir.⁷² Ayrıca Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd tarafından tahkik edilerek 2000 yılında iki cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır.⁷³

5. *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idi'l-İ'râb*

Müellifin bu eseri, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla eserle ilgili bilgileri, ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız ilgili bölüme bırakmayı uygun gördük.

6. *el-Mukaddimetü'l-Ezheriyye fî ilmi'l-Arabiyye*

Arap gramerini çok kısa bir şekilde özetleyen muhtasar nahiv kitapları arasında yer alan *el-Mukaddimetü'l-Ezheriyye fî ilmi'l-Arabiyye*, Ezherî'nin en önemli eseri olarak telakki edilir. Câmî'ü'l-Ezher'de *el-Âcûrrûmiyye*'den sonra uzun süre okutulan eser, nahiv uleması arasında da oldukça meşhurdur.⁷⁴ Öyle ki bizzat Ezherî, eseri üzerine *Şerhu'l-Ezheriyye* isimli şerhini telif etmiş, bunun yanı sıra eser üzerine pek çok şerh ve haşiye çalışmaları yapılmıştır. Şerhleri arasında Zeynüddîn Mansûr et-Tablâvî'nin (ö. 1014/1606) *el-'Ukûdü'l-cevheriyye fî halli elfâzi'l-Ezheriyye*'si⁷⁵ ve Zeynülâbidîn b. Abdurraûf el-Münâvî'nin (ö. 1022/1613) *Şerhu'l-Ezheriyye*'si⁷⁶ sayılmaktadır.

Sadece nahiv konularının yer aldığı eserin muhtevasını incelediğimizde, nahiv konularına giriş mesabesinde olan bir mukaddime ve altı babdan oluştuğunu görürüz. Mukaddime kısmında, kelâm ve kısımları, i'râbın çeşitleri, usûl ve fûrûnun alametleri ele alınmıştır. Bablarda işlenen konular ise şu şekildedir: İlk bab, fiillerin alametleri ve hükümleri hakkındadır. İkinci babda merfû'ât, üçüncü babda nevâsih konusu ele alınmış, dördüncü babda mansûbâtın yanında cevâzim (cezm eden edatlar) ve mecrûrât da eklenmiştir. Beşinci babda cümle ve kısımlarına, son babda ise i'râbtan mahalli olan ve olmayan cümlelere yer verilmiştir.⁷⁷ Eserin sonunda Ezherî, belirli sureleri zikrederek eseri sonlandırmıştır.⁷⁸

⁶⁸ Bu eserleri incelemek için bkz. Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 9-12.

⁶⁹ Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 13.

⁷⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 39.

⁷¹ Serkis, *Mu'cem*, I, 811-812; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, III, 278-279.

⁷² Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

⁷³ Demirayak, Kenan, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul, Cantaş Yay., 2016, s. 349-350.

⁷⁴ Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1798.

⁷⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 65.

⁷⁷ Ezherî, *Şerhu'l-Ezheriyye*, s. 2-63; Hulvânî, "eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye", s. 80.

⁷⁸ Ezherî, *Şerhu'l-Ezheriyye*, s.58-63.

Eser, Ezherî'nin kendi şerhiyle birlikte 1252, 1287 yıllarında Bulak'ta, 1307 yılında da Kahire'de basılmıştır.⁷⁹

7. *Şerhu 'l-Ezheriyye fî ilmi 'l-Arabiyye*

Ezherî'nin kendi eseri olan *el-Mukaddimetü 'l-Ezheriyye fî 'ilmi 'l-Arabiyye* üzerine yapılmış bir şerh çalışmasıdır.⁸⁰ Muhtasarıyla birlikte basılan kitap üzerine Hüseyin b. Selîm ed-Decânî'nin (ö. 1274/1858) şerh ve talik çalışması olan *el-Kevâkibü 'd-dürriyye 'alâ şerhi 'ş-şeyh Hâlid li 'l-Ezheriyye*'si⁸¹ ve Nûreddin el-Halebî (ö. 1044/1635)'nin *el-Ferâ'idü 'l-'ukûdi 'l-'aleviyye fî halli elfâzi Şerhi 'l-Ezheriyye*⁸² adlı eseri telif edilmiştir. Ayrıca eser üzerine Hasan el-Attâr (ö. 1250/1835),⁸³ Muhammed b. Muhammed es-Sünbâvî (ö. 1232/1817),⁸⁴ Muhammed Mücâhid Ebü'n-Necâ (ö. 1270/1854)⁸⁵ ve Ebû Bekir eş-Şenvânî'nin (ö. 1019/1610)⁸⁶ hâşiyeleri bulunmaktadır.

8. *el-Elgâzü 'n-nahviyye*

Elgâzü 'ş-Şeyh Hâlid adıyla da bilinen⁸⁷ eserde Ezherî, Arap kelâmında ve şiirinde kapalı kaldığı düşündüğü bazı meseleleri ele almıştır. Toplam kırk dokuz tane Arap kelâmı ve şiirinin her birini "اللُّغْز" (bulmaca) olarak isimlendirip zikretmiş, ardından burada geçen çıkmazı "الإشكال فيه" (buradaki anlaşılmazlık) ifadesiyle belirtmiş ve yaptığı i'râb tahlilleri ve açıklamalarıyla da çözüme kavuşturmuştur. Hacminin küçüklüğüne rağmen nahiv ilminin kapalı kalan yönlerine değinmesi itibarıyla önem arz eden eserde Ezherî, nahiv ve dil alimlerinin görüşlerine de yer vermiştir. Eserin, hicrî 1281 yılında Kahire'de basımının yapıldığı bilinmektedir.⁸⁸

9. *Şerhu Kasîdeti 'l-bürde*

Muhammed b. Saîd el-Bûsirî'nin (ö. 695/1296?) 160 beyitten oluşan ve *Kasîdetü 'l-bürde* olarak şöhret bulan *el-Kevâkibü 'd-dürriyye fî medhi hayri 'l-beriyye* isimli eserinin şerhidir. *Kasîdetü 'l-bürde*'nin şerhleri arasında Ezherî'nin şerhine de yer veren Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*'da, Ezherî'nin belirtmediği halde eserin hicrî 903 yılında tamamlandığını ifade eder. Ayrıca Ezherî'nin ilk olarak *Kasîdetü 'l-bürde*'yi mufassal (ayrıntılı) bir şekilde telif ettiğini, isminin de *ez-Zübde fî Şerhi Kasîdeti 'l-bürde* olduğunu ancak daha sonra eseri ihtisar ederek tekrar kaleme aldığını belirtir.⁸⁹

⁷⁹ Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64.

⁸⁰ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifin*, I, 668; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 39.

⁸¹ Zirikli, *el-A'lâm*, II, 239.

⁸² İzgi, Cevat, "Nûreddin Halebî", *DİA*, XV, 233.

⁸³ Zirikli, *el-A'lâm*, II, 220; Kılıç, Hulusi, "Hasan b. Muhammed el-Attâr", *DİA*, IV, 98.

⁸⁴ Şener, Mehmet, "el-Emîrî 'l-Kebîr es-Sünbâvî", *DİA*, XI, 156.

⁸⁵ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifin*, XI, 172.

⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1798.

⁸⁷ Serkis, *Mu'cem*, I, 811.

⁸⁸ Serkis, *Mu'cem*, I, 811. Ancak eserin matbû olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın- eş-Şâir, Haydar Cabbâr-Hasan Abdülmecîd, "el-Elgâzü 'n-nahviyye fî ilmi 'l-arabiyye li 'ş-Şeyh Hâlid el-Ezherî", *Mecelletü Külliyyeti 't-Terbeviyye li 'l-Benât li 'l-'Ulûmi 'l-İnsâniyye*, sayı: 13, yıl: 2013, s. 98.

⁸⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1332-1333.

Ezherî'nin eserleri arasında bazı kaynaklarda *Şerhu Kasîdeti 'l-bürde* zikredilirken bazılarında ise *ez-Zübde fi Şerhi Kasîdeti 'l-bürde* geçmektedir.⁹⁰ İkisinin de *Kasîdetü 'l-bürde* üzerine yapılmış şerh çalışması olduğu bilindiği için öncelikle aynı kitap farklı isimlerle ifade edilmiş kanaati uyandırır da tek kaynaktan her ikisinin de müellifin eserleri arasında geçmesi⁹¹ ayrı kitaplar olduğu fikrini güçlendirmiştir. Bu bağlamda Kâtip Çelebi'nin Ezherî'nin *Kasîdetü 'l-bürde* üzerine biri geniş şerh, biri de onun ihtisarı olduğu iki eserden bahsettiği dikkate alınır ise zikrettiğimiz bu eserlere karşılık gelebilecekleri düşünülebilir. Yani *Şerhu Kasîdeti 'l-bürde* ve *ez-Zübde fi Şerhi Kasîdeti 'l-bürde*, *Kasîdetü 'l-bürde*'nin şerhleridir ve biri mufassal şerhi diğeri ise onun ihtisarı olmak üzere iki ayrı kitaptır. Peki, bu iki eserden hangisi mufassal şerh hangisi onun özetlenmiş şekli diye bir soru yöneltirsek, 'zübde' kelimesinin sözlük anlamı ve eser telifatındaki kullanımı itibarıyla Kâtip Çelebi'nin dediğinin aksine Ezherî'nin kaside üzerine ilk olarak yazdığı geniş şerhin *Şerhu Kasîdeti 'l-bürde* olduğu, onun ihtisarının ise *ez-Zübde fi Şerhi Kasîdeti 'l-bürde* olduğu kanaatine varılabilir.

Eserin telif sebebine ve şerh metoduna değinecek olursak; mukaddime bölümünde de belirttiği gibi Ezherî, *Kasîdetü 'l-bürde*'nin anlaşılma ihtiyacına binaen eseri kaleme almıştır. Şerh esnasında beyitlerin manalarını izah etmesinin yanı sıra i'râblarını yapması ve bazı lehçelere değinmesi de dikkat çekmektedir.⁹² Şerhin sonunda hatime kısmını yazmayan müellif, "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا" "*Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin.*"⁹³ âyetiyle şerhi sonlandırır.⁹⁴

1297 yılında Bulak'ta basımı yapılan eser, Kahire ve İskenderiyye'de birden fazla kez basılmış, ayrıca Muhammed Ali Hasan tarafından Bağdat'ta yayınlanmıştır.⁹⁵

10. *Mûsilü 'n-nebil ilâ nahvi 't-Teshîl*

İbn Mâlik et-Tâî'nin, *el-Fevâid* ve *el-Makâsıd* adlı eserlerini sade bir dille genişlettiği *Teshîlü 'l-Fevâid* ve *Tekmilü 'l-Mekâsıd*'ı üzerine telif edilen şerh çalışmasıdır.⁹⁶ Ezherî'yi ele alan, ulaşabildiğimiz temel tabakat kitaplarının hiçbirinde müellifin eserleri arasında *Mûsilü 'n-nebil ilâ nahvi 't-Teshîl*'e dair bir kayıt bulunmamasına rağmen⁹⁷ daha sonra yapılan çalışmalar arasında söz konusu eserin Ezherî'ye aidiyeti tespit edilmiştir. Bizim de kaynak olarak kullandığımız, 1998 yılında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi'nde Süreyyâ Abdüssemî İsmâîl tarafından

⁹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 297; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 39.

⁹¹ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifin*, I, 668.

⁹² Ezherî, *Şerhu 'l-Bürde*, s. 2.

⁹³ Ahzâb, 33/56.

⁹⁴ Ezherî, Hâlid el-Ezherî, *Şerhu 'l-Bürde*, Kahire, Cem'iyetü'l-Me'ârif, 1869, s. 74.

⁹⁵ Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 65.

⁹⁶ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 353.

⁹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 405-407; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 297; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 39; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifin*, I, 668; el-Bağdâdî, *Hediyetü 'l-ârifin*, I, 344; Gazzî, *el-Kevâkibü 's-sâire*, I, 190; Hansârî, *Ravzâtü 'l-cennât*, III, 278-279; Serkîs, *Mu'cem*, I, 811-812; Sehâvî, *ed-Dav'ü 'l-lâmi*, III, 172; Arslan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64-65.

doktora çalışması olarak tahkik edilen *Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl* adlı tezde⁹⁸, eserin Ezherî'ye aidiyeti şu gerekçelerle ispat edilmiştir: 1. Hâlid el-Ezherî, yazma nüshasında eserin kendisine ait olduğunu ve *Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl* şeklinde isimlendirdiğini ifade etmiştir. 2. *et-Tasrîh bi mazmûni't-Tavzîh* isimli eserinde, sülâsî mücerred mastarlardan bahsederken “Bu konunun örneklerini, *Teshîl* üzerine yazdığım şerhte zikrettim, oraya bak” şeklinde esere atıfta bulunmuştur. 3. Bazı müellifler, *Mûsilü'n-nebîl*’den bizzat Ezherî’nin ibaresini alıntı yaparak eseri referans göstermiştir.⁹⁹

Eserin metodu ile ilgili hususlara değinecek olursak, Ezherî, eserin yazımında kolaylaştıran, lafızların çözümlemesini yapan, örneklendirmeye giden, konuyu gereksiz şekilde uzatmaktan kaçınan, lafız ve mana arasındaki uyuma dikkat eden bir üslup belirlediğini ifade eder.¹⁰⁰ İbn Mâlik’in oluşturduğu babların tertibi ile ilgili bazı eleştirilerde bulunarak düzenlemelere giden müellif, seksen babdan oluşan *Teshîl*’i,¹⁰¹ atmış sekiz bab şeklinde şerh etmiştir.¹⁰² Ayrıca Ezherî’nin farklı ekollere mensup pek çok dil aliminin görüşlerine yer vermesi, *Mûsilü'n-nebîl*’in nahiv ansiklopedisi tarzında bir eser olarak görülmesini sağlamıştır.¹⁰³

1. 2. 4. 2. Matbu Olmayan Eserleri

1. *İ'râbü'l-Âcurrûmiyye*
2. *Şerhu'l-Kâfiye*
3. *Şerhu'l-'Avâmili'l-mi'e*
4. *Takyîd fi'l-hamdi ve's-şükr*
5. *Bulûgu'l-emel fi fenni'z-zecel*
6. *es-Simârü'l-yâni'a fi'l-usûl*
7. *Tefsîru âyeti “felâ uksimü bi mevâkı'i'n-nücûm”*
8. *el-Kavlü's-sâmî alâ kelâmi Molla Abdurrahman el-Câmî'*

⁹⁸ Ayrıca eserin 1996 ve 1997 yıllarında Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi’nde doktora çalışması olarak *en-Nebîl ilâ Nahvi't-Teshîl* ismiyle tahkik edildiği de bilinmektedir. Bkz. Uçar, Hasan, “Halid b. Abdillâh el-Ezherî, Muvassılu'n-Nebîl ilâ Nahvi't-Teshîl”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, Nisan 2016, s. 281-187.

⁹⁹ Süreyyâ, “Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl”, s. 13-14.

¹⁰⁰ Süreyyâ, “Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl”, s. 1.

¹⁰¹ İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî, *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmilü'l-Makâsîd*, thk. Muhammed Kâmil Berekât, y.y., Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967, s. 332.

¹⁰² Süreyyâ, “Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl”, s. 1699.

¹⁰³ Süreyyâ, “Mûsilü'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl”, (tahkik edenin hatimesi).

İKİNCİ BÖLÜM
*EL-İ'RÂB AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB'IN ŞERHİ OLARAK MÛSİLÜ'T-TULLÂB İLÂ
KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB*

2. 1. *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'a Genel Bir Bakış

2. 1. 1. Kitabın Adı, Yazılış Amacı Ve Tarihi

Kavâ'idü'l- i'râb olarak bilinen eser, nahiv ilminde otorite olan meşhur İbn Hişâm en-Nahvî¹⁰⁴ tarafından telif edilmiştir.¹⁰⁵ Kitabın mukaddimesinde İbn Hişâm kitabın adını, telif sebebini ve ne şekilde hazırladığını şu ifadelerle belirtir:

"هَذِهِ قَوَائِدُ جَلِيلَةٌ فِي قَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ تَقْتَضِي بِمُتَابَعَتِهَا جَاذَةَ الصَّوَابِ وَتُظْلَعُ فِي الْأَمَدِ الْقَصِيرِ عَلَى نَكْتٍ كَثِيرٍ مِنَ الْأُثُوبِ، عَمِلْتُهَا عَمَلٌ مَنْ طَبَّ لِمَنْ حَبَّ وَ سَمَّيْتُهَا بِالْإِعْرَابِ عَنْ قَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ."

"Bu kitap, kendisini düşüneni doğru yola ulaştıran ve kısa zamanda i'râbın nevlere hakkında ince manalar üzerine hakim kılan büyük faydalardan ibarettir. Ben bu risaleyi sevdiğini tedavi eden kimsenin ameli gibi yaptım ve *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* diye isimlendirdim."¹⁰⁶

İbn Hişâm eserini, yukarıda geçen sözlerinden de net bir şekilde anlaşılacağı üzere *el-İ'râb an Kavâ'idî'l-i'râb* olarak isimlendirmiştir.¹⁰⁷ Eserin ismi ile kastedileni daha ayrıntılı ele alacak olursak; ilk geçen 'i'râb' kelimesi "bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak" anlamında¹⁰⁸ sözlük manası ile kullanılırken ikinci kez tekrar ettiği yerde bu kelime nahiv ilmindeki terim anlamı ile kullanılmıştır.¹⁰⁹ Terim olarak i'râb ise âmîl sebebiyle kelimenin sonunun lafzen veya takdirene değişmesidir.¹¹⁰ Bu bağlamda eserin başlığı, 'nahiv ilmindeki i'râb kaide ve kurallarını açıklama' manası ifade eder.

¹⁰⁴ Tam adı, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî'dir. 708(1309) yılında Kahire'de doğdu ve ilmî gelişimini burada tamamladı. Arapça'ya dair temel bilgilerini yanından hiç ayrılmadığı hocası Abdüllatif b. Murahhal'den aldı. Ayrıca Muhammed İbnü's-Serrâc, Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tâcû't-Tebrîzî (Ali b. Abdullah) gibi hocaların da derslerinde bulundu. Tâcû'l-Fakihânî'den (Ömer b. Ali) onun *Şerhu'l-İşâre*'sini okudu. Bedreddin İbn Cemaâ'dan kıraate dair *eş-Şâtibiyye*'yi okutma icazeti alan İbn Hişâm, Kahire'de bulunan el-Kubbetü'l-Mansûriyye Medresesi'nde tefsir hocalığı yaptı. Şâfiî fıkhiında ilmî vukûfiyete sahip olduğu ve vefatına yakın bir zamanda Hanbelî mezhebine intisap ederek yine Kahire'de bulunan el-Medresetü'l-Hanbeliyye'de müderrislik yaptığı da bilinmektedir. Fıkıh, tefsir gibi alanlarda söz sahibi olan İbn Hişâm, Arap dili gramerinin bütün inceliklerine vakıftı. Öyle ki Nahiv ilminin öncülerinden olan Sîbeveyhi ve İbn Cinnî'nin döneminden sonra gelmiş en büyük üstatlardan olduğu ileri sürülür. 761(1360) yılında Kahire'de vefat eden İbn Hişâm, Kahire'nin Nasr Kapısı yanında bulunan Sûfiye Mezarlığı'na defnedildi. Keskin ve eleştirel zekâsı, üslûbunun güzelliği ve çalışkanlığı neticesinde çok sayıda eser telif eden İbn Hişâm'ın bu eserleri kendi döneminden itibaren büyük rağbet görmüş ve önemli bir kısmı da günümüze ulaşmıştır. Bkz. Özbalıkcı, Mehmet Reşit, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 74-77; Serkis, *Mu'cem*, I, 273-276; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 147. Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nîl, Ali Fevde, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsârühü ve Mezhebühü'n-nahvî*, Riyad, Câmiatü'l-Melik Suud, 1985.

¹⁰⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*, İstanbul, Şifa Yay., 2013, s. 6.

¹⁰⁷ İbn Hişâm'ın eserleri arasında zikredilen *el-Kavâ'idü'l-kübrâ*'nın, bahsi geçen *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* ile aynı eser olduğu tespit edilmiştir. Bu iki eseri, İbn Hişâm'ın ayrı ayrı kitapları şeklinde ifade edenlerin ise hataya düştükleri belirtilmiştir. Bu açıdan *el-Kavâ'idü'l-kübrâ*'yı, *el-İ'râb*'ın diğer bir ismi olarak görmemiz mümkündür. İbn Hişâm'ın bu eserle bağlantılı olan diğer bir telifi ise *el-Kavâ'idü's-suğrâ*'dır. Eserin *el-İ'râb*'ın muhtasarı olduğu öne sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsârühü ve Mezhebühü'n-Nahvî*, s. 17-21.

¹⁰⁸ Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2008, s. 852.

¹⁰⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb*, nşr. Alâuddîn Atiyye, Dimaşk, Mektebetü İbn Atiyye, ts., s. 23. (Çalışmanın devamında ekseriyetle bu neşir kullanılmıştır. Farklı neşirlerin kullanımında bu belirtilecektir.)

¹¹⁰ Birgivi, Takıyyuddîn Mehmed, "İzhârü'l-esrâr", *Mecmûatü'n-nahv*, İstanbul, Şifa Yay., 2010, s. 161; Tural, Hüseyin, *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*, İstanbul, İFAV Yay., 2016, s. 23.

İbn Hişâm, *el-İ'râb*'ın yazılış gayesi hakkında özel bir neden belirtmemekle birlikte eserin mukaddimesinde yer alan sözlerinden bu risaleyi telif amacının, eserinde ele aldığı irab kaideleri hususunda ilim talebelerine fayda sağlamak olduğu söylenebilir. Öyle ki İbn Hişâm eserin yazımı esnasında yaptığı ameli, sevdiğini tedavi eden doktorun ameline benzetir. Bu benzerliği ise şârihler şu şekilde yorumlamıştır; nasıl ki bu maharetli doktor sevdiği kişinin bir an önce iyileşmesi için faydalı ilaçlar hazırlayarak onu tedavi ederse, İbn Hişâm da bu doktor misali büyük gayret, istek ve hassasiyetle *el-İ'râb*'ı telif etmiş ve bu eser vasıtasıyla cehaleti onlardan gidermek suretiyle mübtedîler için veciz bir şekilde Arapçanın ahkâmını açıklayarak fayda sağlamayı amaçlamıştır.¹¹¹

el-İ'râb an Kavâ'idî'l-i'râb'ın yazıldığı tarihle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak İbn Hişâm, telif tarihlerinin belli olduğu muhtelif iki eserinde, *Kavâ'id* kitabının ismini zikretmiştir.¹¹² Bu durum da bize *Kavâ'id*'in, bahsi geçen iki kitaptan önceki bir tarihte yazıldığını gösterir. Bu kitapların ilki olan *Muğni'l-lebîb*'in mukaddimesinde İbn Hişâm, bu eseri ilk olarak Mekke'de 749/1348 senesinde kaleme aldığını ancak Mısır'a gidiş yolculuğunda kaybettiğini, 756/1355 yılında Mekke'ye döndüğünde daha mükemmel şekilde tekrar telif ettiğini belirtir.¹¹³ İbn Hişâm'ın *Kavâ'id*'e atıfta bulunduğu diğer eser ise Ka'b b. Züheyr'in meşhur kasidesinin şerhi olan *Şerhu kasîdeti bânet sü'âd*'dır.¹¹⁴ Bu eserin yazıldığı tarih *Muğni'l-lebîb*'in ikinci kez kaleme alındığı yıl olan hicrî 756 yılına tekabül etmektedir.¹¹⁵ Bu durumda *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* eseri kesin olarak hicrî 756 yılından önce telif edilmiştir. Ancak *Muğni'l-lebîb*'in ilk kez kaleme alındığı hicrî 749 senesinden önce telif edildiği de iddia edilmektedir.¹¹⁶

2. 1. 2. Muhtevası

Arap dilinin gramer yapısını ele almaları sebebiyle bütün nahiv kitapları arasında benzerlikler bulunsa da muhtevanın kapsamı, konuların işleniş sırası, içeriğin detaylandırılması, örnek ve istişhâdların yoğunluğu gibi muhtelif pek çok açıdan bu kitaplar arasında farklılıklar söz konusudur. İncelediğimiz *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* eserini, bu farklılıklar açısından değerlendirecek olursak öncelikle bu eserin nahiv ilminin bütün konularını ihtiva eden nahiv kitaplarından değil, nahvin bazı özel konuları için telif edilmiş eserlerden olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca muhtasar nahiv kitaplarından olan bu

¹¹¹ Kâfiyeci, Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Dimaşk, Dâru Tlasdar, 2. bs., 1993, s. 50; Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 23; Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 9.

¹¹² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf en-Nahvî, *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2010, I, 14; a. mlf., *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*, thk. Abdullah Abdülkadir Ali et-Tavîl, Kahire, Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010, s. 150.

¹¹³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 13.

¹¹⁴ Muhammed, Avni Ahmed, "İbn Hişâm el-Ensârî Hayâtühü ve Cühûdühü'n-Nahviyye", (Yüksek Lisans Tezi, Ebû Bekir Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Enstitüsü, (Cezayir), ts.), s. 53-55; Özbalıkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 74-77.

¹¹⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf en-Nahvî, *el-İ'râb an Kavâ'idî'l-i'râb*, nşr. Musa Alak, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2014, (neşredenin mukaddimesi), s. 3.

¹¹⁶ İbn Hişâm, *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*, (neşredenin mukaddimesi), s. 4.

eser, nahiv ilmini öğrenmeye yeni başlayanlar (mübtedîler) için kitapta yer alan konuları veciz bir şekilde sunmuştur.¹¹⁷ Bunların yanı sıra İbn Hişâm eserinde, kelimenin cümledeki görevi dikkate alınarak tertip edilen âmil-mamûl-i'râb şeklinde veya kelimelerin türleri esas alınarak oluşturulan isim-fiil-harf şeklinde bir sıralama takip etmemiş, belirlediği i'râb mevzularını bâblara ayırarak izah etmeyi tercih etmiştir.

İbn Hişâm, ilk bâbda “cümle ve ahkâmı” konusunu¹¹⁸ ele almış ve bu ana konunun alt başlıklarını da ‘mesele’ diye adlandırarak dört başlıkta incelemiştir. Bunlardan birinci meselede cümlelerin izahını, ikinci meselede i'râbtan mahalli olan cümleleri, üçüncü meselede i'râbtan mahalli olmayan cümleleri, dördüncü meselede ise öncesinde kendisini vucûben talep eden bir şeyin geçmediği haberî cümleyi anlatmıştır.

İkinci bâb olan “câr ve mecrûr” konusunu da dört meseleye ayırır.¹¹⁹ İlk meselede, câr ve mecrûrların müteallakları ve müteallakı olmayan harf-i cerleri, ikinci meselede marife ve nekradan sonra gelen câr ve mecrûrun hükmünü, üçüncü meselede sıfat, sıla, haber veya hal olduklarında câr ve mecrûrların müteallaklarının takdirini/mahzuf olmasını/oluşunu ve dördüncü meselede de bu dört yere (sıfat, sıla, haber ve hal) ilaveten nefî ve istifhamdan sonra geldiklerinde câr ve mecrûrdan sonraki ismin i'rabını ele almıştır.

Üçüncü bâb da “mu'ribin ihtiyaç duyacağı kelimelerin beyanı” hakkındadır.¹²⁰ İbn Hişâm, bu kelimelerin yirmi tane olduğunu belirtmiş ve bunları nev' adı verdiği alt başlıklarda ele almıştır. Birinci nev', bir vecih üzere gelen (tek şekilde kullanımı olan) kelimelerdir ve dört tanedir: بَلَا، أَجَلٌ، عَوْضٌ، قَطٌّ. İkinci nev', iki vecih üzere gelen kelimelerdir ve bir tanedir: إِذَا. Üçüncü nev' üç vecih üzere gelen kelimelerdir ve yedi tanedir: كَلَّا، لا، لاَ، لاَ، لاَ، لاَ، لاَ. Dördüncü nev' dört vecih üzere gelen kelimelerdir ve bunlar da dört tanedir: مَنْ، أَنْ، إِنْ، لَوْ. Beşinci nev' beş vecih üzere gelen kelimelerdir ve iki tanedir: أَيْ، لَوْ. Altıncı nev' yedi vecih üzere gelen kelimedir ve bu da sadece فَ harfidir. Yedinci nev' sekiz vecih üzere gelen kelime olan وَ harfidir. Ve son olan sekizinci nev' ise on iki şekilde kullanımı olan kelimedir ve bir tanedir: مَا. İbn Hişâm, toplamda yirmi kelimeyi kullanım şekillerine göre sıralamış ve tek tek izah etmiştir.

Dördüncü ve son bâb ise, i'râbın keyfiyeti hakkında bazı incelikler ve kaçınılması gereken bazı hatalar hakkındadır.¹²¹

2. 1. 3. Nahiv İlmindeki Yeri

Arapça gramer konularının tamamlanmasının ardından hicrî beşinci yüzyıl itibariyle gramer çalışmaları durgunluk dönemine girmiş ve aynı yüzyılda medrese eğitiminin de başlamasıyla bu çalışmalar yöntem değişikliğine uğramıştır.¹²² Yeni yöntemlerden biri olan özet mahiyetindeki muhtasar eser türü ise gramer kitaplarında kullanım zorluğu

¹¹⁷ Nîl, Ali Fevde, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, Riyad, Câmiatü'l-Melik Suud, 1985, s. 16.

¹¹⁸ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*, s. 6.

¹¹⁹ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*, s. 40.

¹²⁰ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*, s. 54.

¹²¹ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*, s. 128.

¹²² Durmuş, İsmail, “Nahiv”, *DİA*, XXXII, 300-306.

yaşanması sebebiyle ortaya çıkmıştır.¹²³ Söz konusu zorluğu gidererek mübtedîlere (Arap dilini öğrenmeye yeni başlayanlar) öğretilmesi gereken mevzuları kısa ve veciz bir şekilde ele alan bu muhtasarlar, Arap dili alanında yapılan çalışmalar arasında önemli bir yere sahip olmuştur.¹²⁴ Muhtasar nahiv kitaplarından olan İbn Hişâm'ın *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ı da bu alanda aranan eserler arasındadır.

el-İ'râb'ın öğretici, konuları veciz bir şekilde ezbere uygun, güzel bir üslûpla yazılmış olmasının yanı sıra bu eseri önemli kılan ve çokça rağbet görmesini sağlayan önemli sebeplerden biri de İbn Hişâm'ın eserin telifinde ele aldığı konulardır. Zira İbn Hişâm, i'râb mevzusunu ele alan diğer nahiv kitapları gibi sadece kelimelerin sonunun değişimi üzerine eserini telif etmemiş, ilim talebelerinin ihtiyaç duyduğu, zayıf oldukları konuları iyi bir şekilde tespit ederek bu konular üzerine yoğunlaşmıştır.¹²⁵

Bu eser gerek İbn Hişâm zamanında da gerek sonraki dönemlerde büyük ilgi görmüştür. Öyle ki İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinin mukaddimesinde kendisini bu kitabı yazmaya sevk eden sebeplerden birinin de *el-İ'râb*'a olan rağbet olduğunu belirterek, kendi döneminde ona gösterilen ilgiye işaret etmiştir.¹²⁶ Bu eser üzerine yapılan şerh, hâşiye, ihtisar, şevâhidlerini açıklama ve manzum hale getirme gibi pek çok ilmî çalışma¹²⁷ ise *el-İ'râb*'ın âlimler arasındaki kıymetinin ve kendisini anlama konusundaki ihtiyacın göstergesidir.

Yazıldığı günden itibaren ilmî kıymet ve şöhretinden bir şey eksilmeyen *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*, Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulmuş¹²⁸ ve günümüzde dahi klasik medrese usûlü eğitim veren kurumlarda okutulmaya devam etmektedir.¹²⁹

2. 1. 4. Üzerine Yapılan Çalışmalar: Şerhler ve Diğer Çalışmalar

Çok sayıda baskısı yapılan *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*, ilk defa hicrî 1253 yılında Bulak'ta aynı müellife ait olan *Şerhu Katru'n-nedâ* ile birlikte neşredilmiştir. Bunun haricinde yine aynı eserle birlikte 1278 yılında Kahire'de, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124) 'nin *Nüzhetü't-tarf fî ilmi's-sarf* ve Zemahşerî'nin *el-Ünmûzec* adlı eseriyle birlikte 1299 yılında İstanbul'da baskıları yapılmıştır.¹³⁰ Eser, Silvestre de Sacy'nin Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te de (1829) yayımlanmıştır. Ayrıca Reşîd

¹²³ Durmuş, İsmail, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, 57-59.

¹²⁴ Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı V, İzmir 1989, s. 1-31.

¹²⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 10; Kocevî, Muhammed b. Mustafa, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*, thk. İsmail Merve, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, ts., (tahkik edenin mukaddimesi), s. 12.

¹²⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 14.

¹²⁷ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 26-43.

¹²⁸ Hazer, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s. 274-293; Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2008, s. 25-46.

¹²⁹ Aslan, Ensar, "Tokatlı Arakiyecizâde Ve "Şerhu'l-İ'râb an Kavâ'idî'l-İ'râb" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. 43.

¹³⁰ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 23.

Abdurrahman el-Ubeydî ile (Beyrut 1970) Ali Fevde Nîl (Riyad 1401/1981) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹³¹

Eser üzerine çok sayıda şerh, bunlardan bazılarına da hâşiye çalışmaları yapılmıştır.¹³² Muhtasar bir eser türü olmasına rağmen *el-İ'râb* üzerine bazı ihtisar çalışmaları da mevcuttur.¹³³ İstişhâd açısından zengin olması sebebiyle müstakil olarak bu istişhâdları ele alan kitaplar da telif edilmiştir.¹³⁴ Ayrıca bazı alimler, kolay ezber yapılabilmesi için *el-İ'râb*'ı nazm etmişlerdir.¹³⁵ Netice itibarıyla *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* üzerine muhtelif tarzlarda çalışmalar yapılmıştır.

Tezimizin konusunun da bu eserin bir şerhi olması açısından *el-İ'râb*'ın şerhlerini daha geniş ele almanın uygun olacağı kanatindeyiz. İlgili kaynaklarda eserin ona yakın şerhi bulunduğu ifade edilir¹³⁶ ve bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ebû Abdillâh İzzeddîn Muhammed b. Cemâa'ya (ö. 819/1417) ait olan *Şerhu Evsaki'l-esbâb*.

2. Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'ye (ö. 864/1460) ait olan *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*.

3. Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî'ye (ö. 879/1473) ait olan *Şehu'l-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*.

4. Mahmud b. İsmail el-Hartibertî'ye (ö. 910/1505) ait olan *Tavdîhu'l-i'râb fi şerhi Kavâ'idî'l-i'râb*.

5. Muhammed b. Yahya el-Makdisî'ye (ö. 923/1517) ait olan şerh çalışması.

6. Hâlid b. Abdullah el-Ezherî'ye (ö. 950/ 1543) ait olan *Mûsilu't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-İ'râb*.

7. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvehhâb el-Birgilî'ye (ö. 964/1585) ait olan *Kâşifu'l-kınâ'i ve'n-nikâbi bi izâleti's-şibhi an vucûhi Kavâ'idî'l-i'râb*.

8. eş-Şemsî lakabıyla tanınan Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî'ye (ö. 1006/1597) ait olan *Hallu me'âkîdi'l-Kavâ'id ellâtî sebetet bi'd-delâili ve's-şevâhid*.

9. Müellifi bilinmeyen *Hidâyetü't-tullâb ilâ marifeti Kavâ'idî'l-i'râb*.

10. Saîd b. Hamd b. Muhammed b. Süleyman el-Cângî'ye (h.13.y.y. âlimlerinden) ait olan *Kâşifu'l-nikâb ani'l-İ'râbi an kavâ'idî'l-i'râb*.

¹³¹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 381-382.

¹³² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124.

¹³³ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 38-41.

¹³⁴ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 41-42.

¹³⁵ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 42-43.

¹³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124; Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 75; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 382. Ali Fevde Nîl, eserinde *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ın (bizim de adlarını zikrettiğimiz) on tane şerhini sayar ve başka şerhlerin de bulunduğunu ifade eder. Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 26-38. Ayrıca yapılan bir çalışmada, eser üzerine otuz yedi tane şerh yazıldığı tesbit edilerek bunların hepsi zikredilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, "Tokatlı Arakiyecizâde Ve "Şerhu'l-İ'râb an Kavâ'idî'l-İ'râb" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkîk)", s. 43-47.

Eserin, saydığımız şerhler içerisinde birkaçının da yer aldığı, meşhur olarak şu dört şerhi karşımıza çıkar: Muhyiddîn el-Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb* (nşr. Fahreddin Kabave, Dımaşk 1409/1988); Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb* (İstanbul 1285; Bulak 1292; Kahire 1299; nşr. Abdülkerîm Mücâhid- Sa'd Abdülhâdî Teym, Amman 1985; nşr. Muhammed İbrâhim Sâlim, Kahire 1989); Muhyiddin Muhammed Şeyhzâde, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb* (nşr. İsmâil İsmâil Merve, Dımaşk 1416/1995) ve Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî, *Hallu me'âkîdî'l-Kavâid* (İstanbul 1311).¹³⁷

2. 1. 4. 1. *el-İ'râb an Kavâ'idî'l-i'râb*'ın Şerhi Olması Açısından *Muğni'l-lebîb*

İbn Hişâm'a ait olan *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* ve *Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârib* arasındaki dikkat çeken benzerlik, şerhleri arasında zikredilmese de *Muğni'l-lebîb*'in *el-İ'râb*'ın şerhi olabileceği iddiasını ortaya çıkarmıştır. *el-İ'râb*'ın şerhlerini zikretmemizin ardından bu açıdan *Muğni'l-lebîb*'e de değinmeyi uygun gördük.

İbn Hişâm, *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ı yazdıktan sonra onun şerhi sayılabilecek nitelikte, kendisine muhteva, metod ve tertip açısından benzeyen *Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârib* adlı eserini telif etmiştir. Öyle ki, *el-İ'râb*'da yer alan bütün konuların *Muğni'l-lebîb*'de de yer alması, iki kitapta da konuların bablara ayrılarak işlenmesi ve konuların işleniş yönteminin yakınlığı gibi benzerlikler *Muğni'l-lebîb*'in *el-İ'râb*'ın şerhi olduğu kanaatini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda bazı araştırmacılar, *Muğni'l-lebîb*'in *el-İ'râb*'ın şerhi olduğu görüşünü savunurken bazıları ise şerhi olmadığını öne sürmüşlerdir.¹³⁸ Çünkü iki kitap arasında söz konusu benzerliklerin yanı sıra göz ardı edilemeyecek farklar da söz konusudur. Bu farkları şöyle sıralayabiliriz, ilk olarak, *Muğni'l-lebîb*, *el-İ'râb*'ın bütün konularını ihtiva eden dört babın haricinde, farklı konulara dair dört baba daha yer verir. *Muğni'l-lebîb*, toplam sekiz babı, müfredler (mâna harfler/edatlar) ve terkipler (cümle/şibhü'l-cümle) şeklinde ayrımını yaptığı iki ana başlık altında ele alır.¹³⁹ Bu durumda *el-İ'râb*, konu bakımından daha sınırlıdır ve *Muğni'l-lebîb*, *el-İ'râb*' da hiç bulunmayan farklı konulara yer vermiştir. İkinci olarak, *Muğni'l-lebîb*'de babların sırası ile edatların dizim yöntemi *el-İ'râb*' a göre farklılık arz eder. Örneğin *Muğni'l-lebîb*, ilk babda edatları, ikinci babda cümle ve ahkâmını üçüncü babda ise şibih cümleyi ele alırken, *el-İ'râb*, ilk sırada cümle ve ahkâmına, ikinci sırada şibih cümleye ve üçüncü sırada edatlara yer verir. Edatların dizim yönteminde ise *Muğni'l-lebîb* yüze yakın edatı, sözlükteki harf sırasını takip ederek sıralarken, *el-İ'râb* yirmi harfî, en az kullanım şekli olan harften en çok kullanım şekli olana doğru sıralar. Üçüncü fark ise, *el-İ'râb*'ın nahiv konularına dair muhtasar bir eser olmasına karşın *Muğni'l-lebîb*'in, konuları ayrıntılı bir şekilde ele alan, sahasında hacimli sayılabilecek nitelikte bir eser olmasıdır.¹⁴⁰

¹³⁷ Özbalıkcı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 75; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 382. Ayrıca Musa Alak tarafından neşre hazırlanan *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ın müracaat kaynakları arasında bahsi geçen dört şerhin kullanılması, bunların öne çıkan şerhlerden olduğunu gösterir. Bkz. İbn Hişâm, *Kitâbü'l-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*, (önsöz) s. 2.

¹³⁸ Kocevî, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 11.

¹³⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 382.

¹⁴⁰ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 43-46.

Öyle ki İbn Hişâm, *el-İ'râb* ve *Muğni'l-lebîb* arasındaki bu farkı 'denizin damlalarından bir damla' şeklindeki benzetmesiyle ifade etmiştir.¹⁴¹

Bütün bunların yanı sıra Kâfiyeci'nin eseri *Şerhu Kavâ'id-i'râb*'in muhakkiki Fahreddin Kabâve, *Muğni'l-lebîb*'deki konuların dayanağı *el-İ'râb* metni olsa dahi *Muğni'l-lebîb*'in farklı bir yöntemle yazıldığını, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'i ele almadaki maksadının *el-İ'râb*'ı şerh etmek olmadığını ve bu sebeple de *el-İ'râb*'daki meselelerin açıklanmaya muhtaç, kapalı kaldığını ifade eder.¹⁴² İbn Hişâm'ın da *Muğni'l-lebîb*'i yazma gerekçesi olarak sadece *el-İ'râb*'a gösterilen ilgiden bahsetmesi¹⁴³, şerhini yazmak üzere bu eseri kaleme aldığını kastedecek herhangi bir ifadede bulunmaması, bizi *Muğni'l-lebîb*'in *el-İ'râb*'ın şerhi olmadığı kanaatine sevk eder. Buna göre, bahsi geçen iki eserin yaklaşık aynı konuları ele alan muhtasar ve mufassal birbirinden farklı iki müstakil eser olduğu ihtimali ağırlık kazanır.

2. 2. *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'id-i'râb*

2. 2. 1. Kitabın Adı, Yazılış Amacı ve Tarihi

İbn Hişâm en-Nahvî'nin *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*'ı üzerine Hâlid b. Abdullah el-Ezherî tarafından kaleme alınmış şerhi *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'id-i'râb*'in¹⁴⁴ tanıtımı hakkında öncelikle müellifin kendi ifadelerine yer vermek sağlıklı bir yöntem olacaktır. Mukaddime kısmında Allah Teâlâ'ya hamdü senâsını, Hz. Peygamber ve âline de salât ve selâmını dile getirdikten sonra Ezherî, eser hakkında şunları zikreder:

"فَيَقُولُ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ إِلَى مَوْلَاهُ الْغَنِيِّ خَالِدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْهَرِيِّ : هَذَا شَرْحٌ لَطِيفٌ عَلَى "قَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ" سَأَلَنِيهِ بَعْضُ الْأَصْحَابِ , يَحُلُّ الْمَبَانِي , وَيَبَيِّنُ الْمَعَانِي , سَمِيَتْهُ : "مَوْصِلُ الطُّلَّابِ إِلَى قَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ" نَافِقٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى."

"Müstağnî Rabbine muhtaç kul Hâlid b. Abdullah el-Ezherî der ki: Bu, bazı kimselerin benden istediği, lafızları çözen ve manaları beyan eden, *Kavâ'id-i'râb* üzerine (yazılmış) latîf, faydalı bir şerhtir. Ve bu şerhi *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'id-i'râb* olarak isimlendirdim."¹⁴⁵

Kısa bir mukaddime ile esere giriş yapan Ezherî, "Müstağnî Rabbine muhtaç kul Hâlid el-Ezherî der ki" ifadesini kullanarak eserin kendine aidiyetini kesin bir dille ortaya koymuştur. Zira Ezherî'nin yaşadığı dönem itibarıyla, kasıtlı veya kasıtsız olarak, eserlerin farklı müelliflere nispet edilmesinin yaygınlığı sebebiyle bu tür aidiyet ifadeleri zorunlu hale gelmiştir.

Mukaddime kısmından da anlaşılacağı üzere Ezherî, eserin ismini *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'id-i'râb* olarak belirlemiştir. Müellif, bu kıymetli eseri kaleme alma sebebini açıkça belirtmez. Ancak kitabın isminin 'Talebeleri *Kavâ'id-i'râb*'a ulaştıran' anlamına gelmesinden yola çıkarak çalışmasındaki temel amacının İbn Hişâm'ın Arap dilini öğrenme faaliyetinde önemli bir basamak olarak görülen eseri *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*

¹⁴¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 14.

¹⁴² Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'id-i'râb*, (tahkik edenin muhkaddimesi), s. 9.

¹⁴³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 14.

¹⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 297; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10, 39; Tolun, *Müt'atü'l-ezhân*, I, 344; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 668.

¹⁴⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 17.

i'râb'ı talebelerin daha iyi anlamasını sağlamak olduğu söylenebilir. Bu amaca binaen kendisinden talep edilmesi üzerine eseri telif ettiğini belirten Ezherî, eserin şerh metodunu da kısaca 'lafızları çözmek' ve 'manaları beyan etmek' olarak ifade etmiştir. Ezherî'nin genel olarak eserlerine yaklaşım şekli düşünüldüğünde bu ifadeleriyle, i'râba ağırlık vereceği, lafızlarda kapalı bir anlam bırakmayacağı ve sade bir dille manaları açıklayacağı anlaşılır. Zira eserin bu yönleri, çalışmamızın üçüncü bölümünde yer alan Ezherî'nin telif metodu başlığı altında incelenmiştir.

Hâlid el-Ezherî eseri, 3 Şevval 898 (18 Temmuz 1493) tarihinde tamamladığını kaydetmiştir.¹⁴⁶ Bu durum, hicrî 905 yılında vefat ettiği bilinen Ezherî'nin *Mûsilü't-tullâb*'ı vefatına yakın bir tarihte kaleme aldığını gösterir.

Bütün bunların yanı sıra genellikle telif edilen eserlerin çoğunda ihtilaf konusu olarak karşımıza çıkan eserin adı, müellife aidiyeti, yazım tarihi gibi hususların Ezherî tarafından titizlikle kaydedilmesi, müellifin ne denli dakîk, hassas ve dikkatli bir alim olduğunu gözler önüne sermektedir.

2. 2. 2. Muhtevası

Ezherî, İbn Hişâm'ın *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*'da konuları ele alış sırasına bağlı kalarak şerhini telif etmiştir. Bu durumu eserinde, İbn Hişâm'ın mukaddimesini şerh ettikten sonra metinde yer alan babları sıralayıp "وستمرُّ بك هذه الأبواب بابا بابا" "Bu bablar, senin için teker teker geçecek." ifadesini kullanarak belirtmiştir.¹⁴⁷ Metinde geçen dört ana babın sırasını gözetdiği gibi Ezherî, bu babların alt başlıklarının sırasını da aynen takip eder. Bu açıdan *Mûsilü't-tullâb*, muhteva yönünden *el-İ'râb* ile aynı içeriğe sahiptir. Fakat Ezherî'nin, şerhinde ek olarak değindiği bazı ilave hususlar da mevcuttur. Bu hususları, geçen bab ve alt başlıklarına göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

Cümle ve ahkâmına dair birinci babın ilk meselesi olan cümlelerin izâhı konusunda şu hususlara değinir: cümle ve kelâm arasındaki farklar,¹⁴⁸ isim cümlesinin özellikleri,¹⁴⁹ kendisine harf dahil olan cümlelerin isim ya da fiil cümlesi olma özelliğinin değişme durumu,¹⁵⁰ haberin mübtedaya râbıta (bağlanma)¹⁵¹ yolları.¹⁵² İ'râbtan mahalli olan cümlelerin beyanı hakkındaki ikinci meselede şu hususlar geçer: "إِنْ" nin haberiyle mübtedanın haberi arasındaki farklar,¹⁵³ "كَانَ" nin haberi ile "كَادَ" nin haberi arasındaki farklar,¹⁵⁴ ta'lîk kelimesinin ıstılâhî tanımı¹⁵⁵, "بَيْنَا" ve "بَيْنَمَا" arasında mukayese¹⁵⁶. Üçüncü mesele olan i'râbtan mahalli olmayan cümlelerde ise şu hususlara değinir: cümle-i

¹⁴⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, thk. Abdülkerîm Mücâhid, s. 173.

¹⁴⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 25.

¹⁴⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 28.

¹⁴⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 31.

¹⁵⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 32.

¹⁵¹ 'Râbıt' kelimesinin terim anlamı için bkz. Bolelli, *Arapça Dilbilgisi Nahiv ve Sarf Terimleri*, s. 763-766.

¹⁵² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 37.

¹⁵³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 43.

¹⁵⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 44-45.

¹⁵⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 52.

¹⁵⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 59.

mu'tariza'nın bulunma şartları¹⁵⁷ ve kullanım yerleri,¹⁵⁸ muzâfun ileyhden hal gelme meselesi,¹⁵⁹ iştiğâl cümlesinin tefsîriyye cümlesi sayılıp-sayılmama durumu,¹⁶⁰ kasem cümlesinin, kasem fiili ve harfinin bulunup-bulunmamasına göre geliş şekilleri.¹⁶¹ Öncesinde kendisini vucûben talep eden bir şeyin geçmediği haberî cümle hakkındaki son meselede ise haberî cümlelerin tanımına yer verir.¹⁶²

Câr ve mecrûr konusunu ele alan ikinci babın birinci meselesi olan câr ve mecrûrların müteallakları ve müteallakı olmayan harf-i cerler mevzusunda Ezherî, şu hususlara değinir: taalluk kelimesinin ıstılâhi tanımı,¹⁶³ zâid "بـ" harfî cerinin cümle içerisinde kullanıldığı yerler,¹⁶⁴ zâid "مِنْ" harfî cerinin cümle içerisinde kullanıldığı yerler,¹⁶⁵ zâid "بـ" ve "مِنْ" harfî cerlerinin olumlu-olumsuz cümlelere, marife-nekra kelimelere gelme durumları,¹⁶⁶ zâid harfî cerlerin müteallaklarının bulunmama sebebi,¹⁶⁷ "لَعَلَّ" nin müteallakının bulunmama sebebi.¹⁶⁸ Marife ve nekradan sonra gelen câr ve mecrûrun hükmü hakkındaki ikinci meselede Ezherî, bu meselenin birinci meseleden sonra gelmesi gerektiği hususuna kül-cüz' ilişkisi bağlamında değinir.¹⁶⁹ Bu babın üçüncü meselesi olan sıfat, sıla, haber ve hal olarak gelen câr ve mecrûrların müteallaklarının hazfî meselesinde, bu dört yer bağlamında zarfî müstakar ve zarfî lağv konusunu ve bu ismi almalarının sebebini ele alır.¹⁷⁰ Son olarak câr ve mecrûrun faili raf' etmesi hakkındaki dördüncü meselenin ardından gelen 'tenbîh' kısmında Ezherî, sıfat ve hâlden her ikisine ihtimalli olan zarfî durumuna değinir.¹⁷¹

Mu'ribin ihtiyaç duyacağı kelimelerin beyanı hakkında olan üçüncü babda yirmi tane kelime, kullanım şekillerine göre ele alınmıştır. Ezherî'nin ise bu babda değindiği bazı hususlar şunlardır: "قَطُّ" nun "قَدْ" manasına gelmesi,¹⁷² "أَبَدًا" ile "عَوْضٌ" arasındaki fark,¹⁷³ müfâcee harfî "إِذَا" ya dahil olan "فـ" nin nev'i (zâid mi râbıt mı),¹⁷⁴ "إِذَا"-i şartiyye ve "إِذَا"-i fücâiyyenin dahil oldukları cümle türleri,¹⁷⁵ "إِذَا"-i nâfiyenin, "إِنَّ" veya "لَيْسَ" gibi amel etme durumları,¹⁷⁶ "إِذَا"-i nâfiye ile "إِذَا"-i nâhiye arasındaki farklar,¹⁷⁷ "إِنَّ"-i nâfiyenin dahil olduğu cümle türleri,¹⁷⁸ mâbâ'di mansup olan "وَ" ,¹⁷⁹ isim olan "مَا" nın marife-yi

¹⁵⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 92.

¹⁵⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 95-102.

¹⁵⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108.

¹⁶⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 115.

¹⁶¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 118.

¹⁶² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 129.

¹⁶³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 135.

¹⁶⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 138.

¹⁶⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 139-140.

¹⁶⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 140.

¹⁶⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 140.

¹⁶⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 142.

¹⁶⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 147.

¹⁷⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 150.

¹⁷¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 154-155.

¹⁷² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 160.

¹⁷³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 161.

¹⁷⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 169.

¹⁷⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 170.

¹⁷⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 192.

¹⁷⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 193-194.

¹⁷⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 200-201.

tâmme ve marife-yi hâssa ayrımlarının tanımları,¹⁸⁰ "لماذا" daki elifin hazfedilmeme (sübût) sebebi,¹⁸¹ zâid harflerin 'sıla' ve 'tekid' olarak isimlendirilme sebebi.¹⁸²

İ'râb konusunda bazı temel prensiplerin takdim edildiği dördüncü babda ise Ezherî şu hususlara değinir: îcâz ve ihtisâr kelimelerinin tanımları,¹⁸³ "لَنْ" edatının i'râbında söylenmemesi gereken şeyler,¹⁸⁴ "لَنْ، لَيْتَ، لَعَلَّ، كَانْ" nin i'râbı,¹⁸⁵ i'râbtan mahal, sıla olmaksızın mevsûle mi aittir yoksa her ikisine mi meselesi,¹⁸⁶ mu'ribin, i'râb esnasında yapması gereken bazı hususlar.¹⁸⁷

Ezherî'nin, şerhinde *el-İ'râb*'a konu itibariyle ilavelerde bulunduğu aşıkardır. Bunun yanı sıra Ezherî'nin, *el-İ'râb*'da geçen konuları şerh ederken yaptığı açıklamalar, değindiği farklı nahiv alimlerinin görüşleri, verdiği ilave örnekler, istişhâd yönünden katkıları, kelimelerin hem lügavî hem ıstilahî tanımlarını yapması, konular hakkında ihtilafları zikretmesi gibi pek çok husus, *Mûsilü't-tullâb*'ın muhtevasını şekillendirmiştir.

2. 2. 3. Kaynakları

Hâlid el-Ezherî, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idi'l-i'râb* adlı eserini kaleme alırken yararlandığı kaynakları, mukaddime kısmında veya herhangi bir yerde açıkça zikretmemiştir. Ancak eserin içinde belli başlı kitaplara yaptığı atıflar, bu konuda bize bilgi sağlar. Öyle ki Ezherî, bizzat kitapların adını müellifleriyle birlikte zikrederek bu kitaplardan alıntı yapar. Bu sayede ilgili konuyu tamamlayıcı ilave bilgiler sunar, sahip olduğu bazı görüşleri destekler ve bazen de aksi yönde görüşlerin varlığına işaret eder. Ezherî'nin bu tutumunun, telif ettiği eserin zenginleşmesi hususunda büyük katkısı olmuştur.

Muhakkak Ezherî'nin, arkaplanda yararlandığı kaynaklar mevcuttur. Ancak biz bu başlık altında müellifin zahiren isimlerini zikrettiği kitapları ele alacağız. Buna göre, Ezherî, kaynak olarak beş alimin dokuz farklı kitabından yararlanmıştır. Ezherî'nin bir müellife ait birkaç eser kullanması sebebiyle biz de bu konunun kişi merkezli başlıklandırılmasının daha uygun olacağı kanaatine vardık. Her bir eserin anlatım tarzında ise öncelikle eserler hakkında bilgi vermeye daha sonra *Mûsilü't-tullâb* ile ilişkisini ele almaya özen gösterdik.

1. İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360)

a. *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârîb*

Mûsilü't-tullâb'da en çok adı geçen ve en çok yararlanılan kaynak olması sebebiyle *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârîb*, bütün kaynaklar arasında ayrı bir öneme sahiptir. Tabi *el-İ'râb an kavâ'idi'l-i'râb*'ın şerhi olan *Mûsilü't-tullâb*'da *Muğni'l-lebîb*'e bu kadar atıf

¹⁷⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 249.

¹⁸⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 254.

¹⁸¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 259.

¹⁸² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 271.

¹⁸³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 273.

¹⁸⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 274.

¹⁸⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 279-280.

¹⁸⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 281.

¹⁸⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 283.

yapılmasının bazı sebepleri mevcuttur. Bu sebeplerin en önemlisi, *Muğni'l-lebîb* ve *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*'ın İbn Hişâm tarafından kaleme alınması ve *Muğni'l-lebîb*'in, *el-İ'râb*'ın genişletilerek yazılmış hali olmasıdır. Bu durum *Mûsilü't-tullâb*'ın telifinde, *Muğni'l-lebîb*'in birincil-ana kaynak olarak kullanmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Buradan hareketle *Muğni'l-lebîb*'i ayrıntılı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır.

Arapça dilbilgisi ve edatlarla ilgili olan bu esere İbn Hişâm, okuyucuların nahiv ilminde ve özellikle cümle tahlillerinde (i'râb) başka kitaplardan müstağni olacaklarını ifade eden '*Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârîb*' ismini koymuştur.¹⁸⁸ İbn Hişâm, eseri ilk olarak 749/ 1348 senesinde Mekke'de kaleme almıştır. Ancak Mısır yolculuğunda diğer bazı kitaplarıyla birlikte *Muğni'l-lebîb*'i de kaybetmesi üzerine 756/ 1355 yılında Mekke'ye döndüğünde daha mükemmel şekilde tekrar yazmıştır.¹⁸⁹ Bu kitabı telif etme amacıyla, diğer bir eseri olan *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*' ı işaret eden İbn Hişâm, bu konu hakkında şöyle söylemiştir:

Beni bu kitabı yazmaya teşvik eden en önemli âmil, mukaddime kabilinden telif ettiğim *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb* adlı eserin, ilim ehlinde bırakmış olduğu güzel etkiydi. Bu eserde yazdıklarım, yazmadıklarım kıyasla devede kulak kalmasına rağmen eser, talebe gruplarına büyük fayda sağladı. Halbuki burada anlattıklarım denizde bir damla hükmündeydi. Ben de bu kitabı, *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*'da kapalı bıraktığım noktaların anlaşılması, yazdıklarımın faydalı olması, talebelerin en alt seviyede sıkıntı çekerek bu eseri anlaması için telif ettim.¹⁹⁰

Klasik nahiv kitaplarındaki gibi âmil-ma'mûl-i'râb veya merfûât-mansûbât-mecrûrât şeklindeki geleneksel tertibe uymayan eser, 'bab' başlığı altında sekiz bölümden meydana gelmektedir. İlk bölüm Arapça'daki edatlar ile ilgili olup, bu edatlar bir araya toplanarak sözlükteki harf sırasına göre sıralanmış ve edatlar hakkında temel kaide ve hükümler zikredilmiştir. Edatların ardından gelen diğer bölümler ise sırasıyla şu şekildedir: cümlelerin tefsiri, kısımları ve hükümleri; şibh-i cümle (zarf, câr ve mecrûr) ve hükümleri; sıklıkla kullanılan ve mu'ribin bilmemesinin hoş karşılanmadığı hükümler; bazı açılardan mu'ribde karışıklık oluşturan yönler; mu'ribler arasında yaygınlık kazanmış hatalara yönelik uyarı; i'râbın keyfiyeti; külli durumlar.

İbn Haldûn, eserin muhtevasından ve sistematığının güzelliğinden bahsederek İbn Hişâm'a ve esere övgü dolu cümleler sarf etmiştir. Eser üzerine şerh çalışması bulunan İbnü'd-Demâmînî ise bir şiirinde esere olan hayranlığını dile getirmiştir. İbn Hişâm henüz hayattayken şöhret bulan bu eser üzerine şerh, haşiye, ihtisâr ve nazım şeklinde düzenleme türünden pek çok çalışma yapılmıştır. Müstakil olarak basımının yapılması yanında *Muğni'l-lebîb*, el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî ve Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî'nin haşiyeleri yanında da basılmıştır. Ayrıca eserin ilmî neşri, Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından Kahire'de ve Mâzin el-Mübârek-Muhammed Ali Hamdullah tarafından Dimaşk'de yapılmıştır.¹⁹¹ Fahreddin Kabâve tarafından İstanbul'da yapılan neşri de mevcuttur.

¹⁸⁸ Özbalıkçı, "Muğni'l-lebîb", *DİA*, XXX, s. 384.

¹⁸⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1752.

¹⁹⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 14.

¹⁹¹ Özbalıkçı, "Muğni'l-lebîb", *DİA*, XXX, s. 384-386.

Hâlid el-Ezherî'nin şerhinde, kaynaklar arasında en sık yararlandığı eser olan *Muğni'l-lebîb*'e yaptığı atıflara ayrıntılı değinecek olursak, bu atıflar eser içerisinde on yedi yerde geçmektedir.¹⁹² Bu yerlerde Ezherî'nin *Muğni'l-lebîb*'e atıf şekilleri çoğunlukla "قال المصنف في المغني"¹⁹³ veya "قال في المغني"¹⁹⁴ ifadeleriyle olmuştur. Sadece üç yerde "كما قال المصنف في المغني" şeklinde ifade kullanan Ezherî¹⁹⁵, açıklamasını yaptığı mevzunun *Muğni'l-lebîb*'de de aynı şekilde geçtiğine işaret eder. Bunlar haricinde birer kere şu şekillerde atıfta bulunduğu da olmuştur: "بيّنه المصنف في المغني ب...."¹⁹⁶ "Musannif, *Muğni*'de bu konuyu ... (şeklinde) açıklamıştır."¹⁹⁶, "ذهب المصنف في المغني إلى..."¹⁹⁷, "Musannif, *Muğni*'de ... düşüncesindedir."¹⁹⁷, "عبارة المغني"¹⁹⁷, "(Konuyla ilgili) *Muğni*'de geçen ibare şu şekildedir."¹⁹⁸ ve "صحّ في المغني ..."¹⁹⁹ "Muğni'de ... (görüşünü) doğruladı."¹⁹⁹.

Bu atıfların yapıldığı ilgili konular ise sırasıyla şunlardır: i'râbtan mahalli olan cümlelerden âmilin kendisinden ta'lik edildiği meful çeşidi,²⁰⁰ ilgili ayette geçen cümlelerin sıfat veya hal değil cümle-i müste'nefe olması,²⁰¹ tefsîriyye cümlesinin tanımında geçen umde-fazla meselesi²⁰², hem tefsîriyye hem de hal cümlesi olmaya ihtilmalli olan cümleler,²⁰³ iştiğâl cümlesinin tefsîriyye cümlesi sayılmaması,²⁰⁴ kasemin cevap cümlesinin i'râbdan mahalli olmadığı halde kasem cümlesinin 'haber' konumunda gelerek i'râbdan mahal almasında bir sıkıntının olmaması meselesi,²⁰⁵ bahsi geçen şiirde, ilgili cümlelerin hal mi kasemin cevabı mı olduğu tartışması,²⁰⁶ müteallakı olmayan harf-i cerlerden "كاف"-u teşbihin istikrar manası taşıması,²⁰⁷ "أجل" edatının "نعم" a benzetilmesi,²⁰⁸ ibtidâiyye "حتى" sından sonra mudmar bir "أن" in gelmesi durumu,²⁰⁹ şart edatı olan "لو" ile ilgili geçen bir ayetin tefsiri,²¹⁰ mazi fiille birlikte kullanıldığında "قد" in manası,²¹¹ "قد" in mazi fiili hâl zamanına (şimdiki zamana) yaklaştırması,²¹² mâba'dinin (kendisinden sonraki kelimenin) mansup olarak geldiği "واو" harfi,²¹³ kelimada en çok kullanılan meful çeşidinin mefulün bih olması,²¹⁴ atıf harfi olan "واو" in mutlak cem' ifade etmemesi,²¹⁵

¹⁹² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 52, 79, 106, 108,115,121,125, 146, 162, 188, 227, 238, 241, 249, 274, 278, 281.

¹⁹³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 52, 79, 162, 188, 227, 241, 278.

¹⁹⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108, 121, 125.

¹⁹⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 106, 115, 274.

¹⁹⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 146.

¹⁹⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 238.

¹⁹⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 249.

¹⁹⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 281.

²⁰⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 52; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 478.

²⁰¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 79; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 442.

²⁰² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 106; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 459.

²⁰³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 460.

²⁰⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 115; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 463.

²⁰⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 121; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 467-468.

²⁰⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 125; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 465.

²⁰⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 146; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 510.

²⁰⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 162; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 27.

²⁰⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 188; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 148.

²¹⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 227; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 290.

²¹¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 238; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 194.

²¹² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 241; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, I, 196.

²¹³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 249; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 415-416.

²¹⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 274.

²¹⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 278.

i'râbın mahalli, sılası olmaksızın sadece ism-i mevsûle mi aittir yoksa her ikisine mi tartışması.²¹⁶

Ezherî'nin birbirinden farklı pek çok konuda *Muğni'l-lebîb*'e atıfta bulunduğu aşikardır. Geçen bütün konulara değinmenin güç olması sebebiyle bunlardan bir tanesini örnek olması açısından zikredilebiliriz. İ'râb sanatında yetişen mu'ribin ayıplanacağı hususlar hakkında *el-İ'râb an kavâ'id-i l-i'râb* metninde İbn Hişâm, mübhem isimlerin i'râbının kısa tutulması meselesine değinmiştir. Buna göre, mesela "قام الذي" ve "قام ذا" cümlelerinde geçen "ذا"nın ve "الذي"nin i'râbı ile ilgili, 'ism-i işaret' ve 'ism-i mevsûl' demekle yetinmek yanlış olur. Çünkü bu ifadeler onların kelime türlerini belirtmekle birlikte i'râbları hakkında herhangi bir bilgi vermez. Bahsi geçen ism-i mevsûl ve i'râbı ile ilgili Ezherî, "هل المحل للموصول دون صلته أو لهما؟" "İ'râbın mahalli sılası olmaksızın sadece ism-i mevsûle mi aittir yoksa her ikisine mi?" şeklinde konuya farklı açıdan bir soru yönelterek önemli bir meseleye işaret eder. Ve bu sorusunu, "صَحَّحَ فِي الْمَغْنِيِّ الْأَوَّلِ" (İbn Hişâm), *Muğni'l-lebîb*'de ilkini doğruladı." ifadesiyle *Muğni'l-lebîb*'e atıfta bulunarak cevaplar.²¹⁷

b. Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik

İbn Mâlik et-Tâî'nin meşhur *el-Elfiyye* adlı manzum eserinin İbn Hişâm en-Nahvî tarafından nesre aktarılmış şerhidir.²¹⁸ *et-Tavdîh* veya *Tavdîhu'l-hulâsa* adıyla da bilinen bu eserinde İbn Hişâm, eseri yazma gayesini, 'hacim yönünden küçük fakat ilmî değer yönünden büyük olan *el-Elfiyye*'yi öğrenmek isteyenlere yardım etmek, kolaylık sağlamak' olarak ifade eder.²¹⁹ İbn Hişâm, *el-Elfiyye*'yi esas alsa da kitabında *el-Elfiyye* metnine yer vermemiş, doğrudan meseleleri değerlendirmeye geçmiştir.²²⁰ Ayrıca söz konusu eserin bab tertibine riayet etmekle birlikte bazı bab başlıklarında farklı bir yol izlemiştir. Öyle ki, bab başlıklarını konuların daha rahat istifade edilmesine yönelik tertip ederek ilgili kuralları bir araya toplamıştır. Ayrıca *el-Elfiyye*'nin bazı kısımlarını tashih ederek açıklayan İbn Hişâm, eserde kaleme alınmayan bazı konuları da ilave etmiştir. Yoğun ilgi gören bu eser üzerine şerh, hâşiye, ihtisar çalışmaları ve şâhidlerin şerhleri gibi çalışmalar yapılmıştır. Eser üzerine yaklaşık on altı kadar haşiyenin bulunmasıyla birlikte bunların en meşhurları arasında müellifimiz Hâlid el-Ezherî'nin *et-Tasrîh ale't-tavdîh* (*Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*) adlı eseri yer almaktadır. Pek çok baskıları bulunan *Evdahu'l-mesâlik*, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd tarafından 1968 de tahkik edilerek dört cilt halinde Mısır'da neşredilmiştir. Ayrıca çok sayıda şerh ve haşiyesiyle birlikte basımı da mevcuttur.²²¹

Hâlid el-Ezherî'nin *Mûsilü't-tullâb*'da bu esere ne sıklıkla ve şekilde atıfta bulunduğu gelirse; Ezherî, yalnızca "ما" edatının raf' amelini engellemesi konusunda İbn Hişâm'ın bu eserine atıfta bulunur.²²² Şöyle ki *Mûsilü't-tullâb*'da geçen örnek üzerine

²¹⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 281; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 471.

²¹⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 281; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 471.

²¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 154.

²¹⁹ Muhammed, "İbn Hişâm el-Ensârî: Hayâtühü ve Cühûdühü'n-Nahviyye", s. 26.

²²⁰ Özbalkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 75.

²²¹ İlgili eserlerin bir kısmı için bkz. Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 349-350.

²²² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 267.

"قَلَمًا"nın fail almasının, "ما"-i kâffeden dolayı engellendiğini belirten Ezherî, bu konuda öncelikle İbn Mâlik'in *Şerhu't-Teshîl*'inden alıntı yapar. Burada İbn Mâlik, "قَلَمًا" gibi faili olmayan fiillere bir benzer örneği delil olarak getirmiştir. Bu da şu şiirdeki te'kitli gelen fiildir: ".....أَتَاكَ أَتَاكَ الْلاحِقُونَ". Ezherî burada "اللاحِقُونَ" kelimesinin birinci fiilin faili iken ikinci fiilin failinin olmadığını belirtir. Ve "قاله المصنف في (التوضيح)" diyerek bu konunun *Evdahu'l-mesâlik*'de de aynı şekilde geçtiğine işaret eder.²²³

c. *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*

Ka'b b. Zühre'nin (ö. 24/645?) Hz. Peygamber'e medh için sunduğu ünlü kasidesi *Kasîdetü Bânet Sü'âd*'ın şerhidir.²²⁴ Kasidenin asıl adı ise *Kasîdetü'l-bürde*'dir. Ancak başlangıç ifadesine göre 'Bânet Sü'âd' adı verilmiştir.²²⁵ Bağdâdî tarafından birçok övgüye²²⁶ mazhar olan bu şerhi İbn Hişâm, iki amaç doğrultusunda kaleme aldığını ifade eder. Bu amaçların ilki Hz. Peygamber'i zikretmenin bereketine nail olmak iken ikincisi, Arap dilini öğrenen talebelere eserde yer alan çeşitli kaideler ve faydalar sayesinde yardım etmektir.²²⁷ Eseri 'fasıl' başlığı altında iki bölümde ele alan İbn Hişâm, birinci fasılda şair Ka'b b. Zühre'nin hayatını, kasidenin ortaya çıkma durumlarını ve kasidenin yazılmasının ardından Ka'b b. Zühre'nin Hz. Peygamber ile aralarında cereyan eden olayları anlatır. İkinci fasılda ise, kasidenin şekilsel özelliklerini belirtir, bunun yanı sıra beyitlerin lügat, i'râb ve mana açısından şerhlerini ele alır. İstişâd açısından zengin olan eser, nahiv alanında pek çok meselede kaynak niteliği taşır. Müellifimiz Hâlid el-Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*'ın haricinde *Şerhu't-tasrîh ale't-tavzîh* adlı eserinde de İbn Hişâm'ın bu kitabını kaynak olarak kullanmıştır.²²⁸ Eser, ilk defa Ignazio Guidi tarafından 1871'de Leipzig'de neşredilmiştir.²²⁹

Ezherî, şerhinde *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*'ın adını bir kere zikretmiştir.²³⁰ O da "خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ" ²³¹ ayetinde geçen "عَجَلٍ" kelimesinin manasına yönelik bir meseledir. Ezherî, bu kelimenin 'acele, telaş' anlamında olduğunu söylemesinin ardından Himyer lûgatine göre 'çamur' (طين) manasına geldiğinin iddia edildiğini de zikreder. Ancak bu iddianın doğru olmadığını Ezherî, *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*'a atıf yaparak şu ifadelerle belirtir: "ورده المصنف في شرح (بانت سعاد) بأن ذلك لم يثبت عند علماء اللغة" "Musannif (İbn Hişâm), *Şerhu Bânet Sü'âd*'da bu manayı, dil alimlerinin (kullanımında) görülmemesi sebebiyle reddetti."²³²

²²³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 264-267; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf en-Nahvî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, ts., II, 194.

²²⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1329-1330.

²²⁵ Demirayak, Kenan, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA*, XXIV, 567.

²²⁶ el-Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer, *Hâşiyetü alâ Şerhi Bânet Sü'âd*, thk. Nazîf Muharrem Hoca, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980, I, 19-20.

²²⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Bânet Sü'âd*, s. 1.

²²⁸ Muhammed, "İbn Hişâm el-Ensârî: Hayâtühü ve Cühûdühü'n-Nahviyye", s. 53-55.

²²⁹ Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 75.

²³⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 260.

²³¹ Enbiyâ, 21/37.

²³² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 260; İbn Hişâm, *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*, s. 167.

2. İbn Malik et-Tâî (672/1274)²³³

a. *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmîlû'l-Mağâsîd*

Öncelikle eser hakkında bilgi verecek olursak: *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmîlû'l-Mağâsîd*, İbn Mâlik et-Tâî'nin kendisine ait olan *el-Fevâ'id* ve *el-Mağâsîd* adlı eserlerini sade bir dille genişlettiği eseridir.²³⁴ Kitapta sarf ve nahiv konularını ele alan İbn Mâlik, veciz bir mukaddime ile esere giriş yapmış, konuları seksen bab, iki yüz on bir fasıl halinde ele almıştır. İlk babı, çoğu nahiv kitabının giriş konusu olan 'kelime, kelâm ve bunlarla ilgili hususlar' ın açıklaması üzerinedir. Bu şekilde devam eden ilk yetmiş beş bab, nahiv konularıyla ilgili olup, son beş babda farklı mevzulara değinilmiştir. Buna göre yetmiş altıncı bab sarf ile ilgili konuları ihtiva ederken, devamındaki dört bab ise harflerin mahreçleri, imâle, vakıf ve hece konularıyla ilgilidir. Konuların işlenişi esnasında İbn Mâlik, ihtilâflı meseleleri zikretmekten kaçınmamış ve pek çok farklı kişi ve grupların görüşlerine de yer vermiştir.²³⁵

Eser, nahiv ilminde otorite sahibi İbn Mâlik et-Tâî'nin bu alanda elde ettiği geniş ve derin tecrübelerin bir özeti mahiyetinde olması sebebiyle büyük bir öneme sahiptir.²³⁶ Başta İbn Mâlik'in kendi şerhi olmak üzere esere, yaklaşık otuz kadar şerh yazılmıştır. Bunlardan en meşhuru, İbn Akîl'in şerhi olan *el-Müsâ'id alâ Teshîlû'l-fevâ'id*'dir. Bu şerhler arasında çalışmamızın konusu olan Hâlid el-Ezherî'ye ait *Mûsilû'n-nebîl ilâ nahvi't-Teshîl* de yer almaktadır. Muhammed Kâmil Berekât tarafından tahkik edilen eser, 1387 (1967) yılında Kahire'de ve 1980 yılında da Mekke'de iki cilt halinde neşredilmiştir.²³⁷

Ezherî'nin bu eserden nasıl faydalandığı hususuna gelirsek; müellif, *Mûsilû't-tullâb*' da *Teshîl*'e sadece bir konuda atıfta bulunur. O da yedi vecih üzere gelen kelimelerden "قد" ın, beşinci veçhi olan mazi zamanı hâl zamanına takrîbi (yaklaştırması) mevzusudur.²³⁸ Bu konu üzerine meseleler ele alınırken *el-İ'râb* metninde İbn Hişâm, Zemahşerî'nin, "لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا..."²³⁹ ayetinin tefsirindeki²⁴⁰ kasem "لام" ile bulunan "قد" ın

²³³ Arap dili gramerine dair telif ettiği *el-Elfiyye* adlı eseriyle tanınan İbn Mâlik'in tam ismi, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî' dir. 600 (1204) senesinde Kurtuba civarındaki Ceyyân'da doğdu. İspanya'nın fethinden sonra bu bölgeye yerleşen Tay kabilesine mensup olması sebebiyle Tâî nisbesini aldı. Temel eğitimini doğup büyüdüğü topraklarda tamamlayan İbn Mâlik, Endülüs'ün siyasi ve sosyal düzensizliklerinden ötürü otuz yaşlarında Kuzey Afrika'ya göç etti. Daha sonra hac vazifesini ifa ettiği bilinen İbn Mâlik, dönüş yolunda Dimaşk'a uğrayarak Ebû'l-Hasan Alemüddin es-Sehâvî, Ebû'l-Fazl Mükerrrem ve Ebû Sâdık Hasan b. Sabbâh'ın ilim meclislerine katıldı. Burada dil âlimi Cemaleddin İbnü'l-Hâcib'den de istifade etti. İlmî tedrisini tamamlamasının ardından İbn Mâlik, Halep'te Sultâniyye ve Âdiliyye medreselerinde dil ve kıraat dersleri verdi. Hama'da da ilmî faaliyetlerine devam eden İbn Mâlik, bir süre sonra Dimaşk'a dönerek hayatının geri kalanını burada dil, kıraat dersleri vererek ve eser telifinde bulunarak geçirdi. Arap dilinde büyük bir otorite sahibi olan İbn Mâlik, 12 Şaban 672'de (21 Şubat 1274) Dimaşk'ta vefat etti. Bkz. Turan, Abdülbaki, "İbn Mâlik et-Tâî", *DİA*, XX, 169-171; Serkis, *Mu'cem*, I, 232-234; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 130-137.

²³⁴ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 352.

²³⁵ İbn Mâlik, *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmîlû'l-Mağâsîd*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 64-68.

²³⁶ İbn Mâlik, *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmîlû'l-Mağâsîd*, (önsöz), s. ۵.

²³⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 405-407; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 352-353.

²³⁸ Ezherî, *Mûsilû't-tullâb*, s. 242.

²³⁹ A'râf, 7/59.

tevakku‘(bekleme) manasında olduğu ifadesine değinmiştir. Ezherî de şerhi *Mûsilü't-tullâb*’ da bu durumun aynı zamanda "قد" ın takrîb manasında oluşuyla çelişmeyeceğini ifade eder. Konuyla alakalı ek bilgi sunmak isteyen Ezherî, "(التسهيل)" ifadesiyle İbn Mâlik’in *Teshîl*’ine başvurur. Ve takrîb manasında bulunan "قد" kelimesinin tevakku‘ ifade eden mazi fiillere dahil olabileceğini ancak bu fiillerin harfe benzemeyen filler olması gerektiğini belirtir.²⁴¹

b. Şerhu't-Teshîl

Eserin tanıtımını yapacak olursak: *Şerhu't-Teshîl*, İbn Mâlik’in *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmilû'l-Mağâsîd* adlı eseri üzerine kendi telif ettiği şerhidir.²⁴² Eserin mukaddimesinde İbn Mâlik, fazilet sahibi bazı kimselerin *Teshîl*’den faydalanma arzuları üzerine eserin şerhini talep ettiklerini, buna cevaben kendisinin bu şerhi kaleme aldığını ifade eder.²⁴³ Ancak eserin İbn Mâlik tarafından tamamlanıp tamamlanmadığı hususunda ihtilaf vardır. İbn Mâlik’in tamamladığı ve tam bir şekilde öğrencisi Şehâbüddîn Ebû Bekr b. Yakub en-Nahvî (703/1303)’nin eline geçtiği görüşüne karşılık İbn Mâlik’in sülâsî fiilin masterları babına kadar telif ettiği, vefatının ardından ise oğlu Bedreddîn Muhammed (686/1287)’in geri kalanını tamamladığı görüşü de mevcuttur.²⁴⁴ İbn Mâlik bu eserde, muhtelif görüşleri mukayese etmiş, bu görüşlerden güçlü, karmaşadan uzak ve amaca uygun olanını tercih etmiştir. Bahsi geçen konuda ileri sürülen görüşleri doğru bulmadığında ise kendi düşüncesini kapsamlı ve açıklayıcı bir şekilde delilleriyle birlikte ifade etmiştir.²⁴⁵ Eser, Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed el-Mahtûn tarafından tahkik edilerek dört cilt halinde 1990 yılında Kahire’de basılmıştır. Ayrıca Muhammed Abdulkâdir Atkâ-Târık Fethi es-Seyyid tarafından da tahkik edilmiş ve üç cilt şeklinde 2001 yılında Beyrut’ta neşredilmiştir.²⁴⁶

Ezherî’nin bu eserden yaptığı atıflara değinecek olursak, öncelikle müellif, *Mûsilü't-tullâb*’da İbn Mâlik’in bu eserinin ismini iki kere geçirmiştir.²⁴⁷ Bu yerlerin hangi konularda olduğunu ve ne şekilde geçtiğini şöyle inceleyebiliriz:

İlk konu, on iki vecih üzere gelen "ما" nın yedinci veçhi olan kendinden önceki nekra kelimeye sıfat olarak gelen nekra isim "ما" dır. Ezherî, bu "ما" nın tahkîr (küçük görme), ta‘zîm (yüceltme) veya tenvi‘ (çeşitlendirme) için gelebileceğini örnekleriyle izah eder. Daha sonra bahsi geçen "ما" nın, bu üç yerde de mevzuya uygun vasfa dikkat çekmek için gelen zâid bir harf olduğu dolayısıyla irabtan mahalli olmadığı iddiasını dile getirir. Ve "هو الأولى" ibaresiyle kendisinin de bu görüşü daha uygun bulduğunu ifade eder. Bu durumu, “Çünkü Arap kelimasında "ما" nın mahzufa ivaz olarak ziyade gelmesi sabittir.” şeklinde açıklayan Ezherî, "قاله ابن مالك في شرح (التسهيل)" ifadesiyle söylediklerinin İbn

²⁴⁰ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücihi't-te'vîl*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2009, s. 367.

²⁴¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 242.

²⁴² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 405.

²⁴³ İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed el-Mahtûn, Kahire, Dâru Hicr, 1990, I, 3.

²⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 405; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 134.

²⁴⁵ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, (tahkik edenin mukaddimesi), 5-9.

²⁴⁶ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 352.

²⁴⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 262, 266.

Mâlik'in eserinde de aynı şekilde geçtiğini belirtmiş ve İbn Mâlik'i bu konuda kendisine dayanak göstermiştir.²⁴⁸

İkinci konu ise, "ما"-i kâffe ile ilgilidir. *Mûsilü't-tullâb* kitabında örnekte geçen "قَلَمًا" fiilinin failinin, "ما"-i kâffe sebebiyle bulunmaması/olmaması meselesinin üzerine Ezherî, "قال ابن مالك في (شرح التسهيل)" diyerek bahsi geçen konuyla ilgili İbn Mâlik'in eserinde geçen bilgileri alıntı yapar. İbn Mâlik ise bu meseleyi soru-cevap olarak diyalog şeklinde ele almıştır. Buna göre İbn Mâlik, "قَلَمًا"nın faili sorulduğunda, failinin olmadığını, her fiilin faile ihtiyaç duyacağı söylendiğinde ise ancak menedilen filler (الفعل المكفوف) haricindeki fiillerin faillerinin bulunabileceğini zikreder. Ve "قَلَمًا" örneğindeki gibi bir faili olmayan fiil örneğine bir benzerinin getirilmesi istendiğinde bir şiirle bu duruma delil getirir.²⁴⁹

3. Zemahşerî (ö. 538/1144)²⁵⁰

a. el-Keşşâf

Kaynaklarda birkaç farklı şekilde geçmekle birlikte eserin tam adı, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*'dir.²⁵¹ Zemahşerî'nin kaleme aldığı bu eser, tefsir alanında temel kaynak mesabesindedir. Eserin mukaddimesinde Kur'ân-ı Kerîm tefsirinin zorluğunu dile getirmesinin ardından Zemahşerî, müfessirlerin Arap dili ve belagatinde, beyan, bedi' ilminde ve diğer ilimlerde derin bilgi sahibi olmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.²⁵² Eserde de âyetleri, öncelikle dil ve belagat kaidelerini ve eski Arap şiirlerini dikkate alarak tefsir etmiş, bu yolla âyetlerdeki mecazi manaları ortaya çıkarmıştır. Zemahşerî eseri dirayet metodu ağırlıklı olarak yazmasıyla birlikte rivayet metoduna da yer vererek iki metodu birleştirmiştir. Eserin yazımında kaynak olarak tefsir, kıraat ve belagat gibi farklı alanlarda belli başlı kitaplara başvurmuştur. Bu kitaplardan dil ve edebiyat alanındakileri zikrecek olursak: Bunlar Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Müberred'in *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Hüccet*'si ile *Kitâbü'l-Halebiyyât*'ı, Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ı, müellifin kendi eserleri olan *Nevâbiğu'l-kelim*'i ve *en-Nesâ'ihu's-sıgar*'ıdır.²⁵³

Eserin diğer kitaplar arasında öne çıkması ve kaynak olarak kullanılması hususunda şu bilgiler kaydedilir:

Yazıldığı dönemden başlayarak müfessirlerin ilgisini çeken el-Keşşâf, Kur'ân'ı lügat, nahiv ve belagat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'ân-ı Kerîm'in i'caz yönlerini özellikle taşıdığı edebî üstünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'an'da manaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır.²⁵⁴

²⁴⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 262.

²⁴⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 264-267; İbn Mâlik'in, *Şerhu't-Teshîl* kitabını incelediysek de bu konuyla alakalı alıntı yapılan yeri bulamadık. Ancak söz konusu şiirin farklı bağlamlarda geçtiğini gördük. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, II, 165; III, 301-302.

²⁵⁰ Zemahşerî'nin hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk-Mertoğlu, Mustafa-Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 7-8; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 120-123; Serkis, *Mu'cem*, I, 973-976; el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 402-403.

²⁵¹ Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XV, 329.

²⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 23.

²⁵³ Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, XV, 329.

²⁵⁴ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s.437.

Eserin beğenilmesinin yanı sıra bazı i'tizâlî fikirler itibariyle tenkit de edilmiştir. Ayrıca İbn Hişâm en-Nahvî de *el-Keşşâf*'da nahve dair bazı yanlış tevcihler ve hatalı tahliller bulunmasını öne sürerek eseri tenkit etmiştir. Çeşitli baskıları bulunan eser üzerine şerh, haşiye, ta'lik çalışmaları, şevâhidlerin açıklanması, hadislerin tahrîc edilmesi gibi farklı açılardan elliden fazla eser telif edilmiştir.²⁵⁵

Hâlid el-Ezherî'nin *Muğni 'l-lebîb*'den sonra en sık başvuruda bulunduğu kaynak *el-Keşşâf*'dır. Müellif, *Mûsilü 't-tullâb*'da cümle-i mu'tarîza²⁵⁶, "ما"-i istifhâmiye²⁵⁷ ve "لن" in i'râbı²⁵⁸ konuları olmak üzere üç yerde *el-Keşşâf*'ın adını geçirir.²⁵⁹ Bahsi geçen konulardan "ما"-i istifhâmiyye'yi örnek olarak zikredecek olursak, "ما"-i istifhâmiye, harf-i cer ile mecrur olduğunda sonunda bulunan elifin hazfe gitmesi gerekir. Ancak *قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ ﴿٢٧﴾* "ما"-i istifhâmiye, "ب" harf-i ceriyle mecrur olmasına rağmen elifi hazfe gitmemiştir. Bu durumu Ezherî, *قال الزمخشري في الكشف* ifadesiyle Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ındaki sözlerine başvurarak açıklar. Buna göre Zemahşerî, söz konusu meselede hazfin daha uygun olduğunu ancak aksinin de caiz olduğunu örnek vererek ifade eder.²⁶¹ *Mûsilü 't-tullâb*'da geçen Zemahşerî'nin sözleriyle, alıntının ana kaynağı *el-Keşşâf*'ın ilgili kısmı karşılaştırıldığında Ezherî'nin cümleleri aynen aktarmakla birlikte aralarda ayetin manasına yönelik açıklamaları atladığı görülür. Bu da Ezherî'nin maksatla ilgisi olmayan mevzuları esere taşımayarak sözü muhtasar kılma çabasını gösterir.

b. *el-Ünmûzec*

Zemahşerî, nahiv alanında telif ettiği bu eseri, diğer bir eseri olan *el-Mufasssal*'dan ihtisar etmiştir. Ve mübtedîler (yeni başlayanlar) için İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'si gibi yararlı bir mukaddime haline getirmiştir.²⁶² Birçok baskısı bulunan²⁶³ eser üzerine şerh, haşiye, ta'lik gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır.²⁶⁴ 'Zeynü'l-'Arab' lakabıyla meşhur Alî b. Abdullah el-Mısırî (ö. 758/1356) ve Cemâlüddîn Muhammed b. Abdulganî el-Erdebilî (ö.647/1249)'nin şerhleri, yapılan şerhlerden bazılarıdır.²⁶⁵

Hâlid el-Ezherî, şerhinde *el-Ünmûzec*'in adını sadece "لن" in i'râbı ile ilgili mevzuda zikretmiştir.²⁶⁶ "حرف نفي و نصب و استقبال" şeklinde yapılması gerektiğini ifade etmesinin ardından Ezherî, *لا تقتضي تأكيد النفي خلافاً للزمخشري في كشافه، ولا تأييده خلافاً له في*

²⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1475-1484; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s. 436-438; Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XV, 329-330.

²⁵⁶ İbn Hişâm, *el-İ'râb an kavâ'id-i 'l-i'râb* metninde Zemahşerî'nin adını "خلافاً للزمخشري" diyerek zikretmiştir. Bunun üzerine Ezherî, *el-Keşşâf*'tan alıntı yaparak konuyu genişletir. Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 105.

²⁵⁷ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 258.

²⁵⁸ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 274.

²⁵⁹ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 105, 258, 274.

²⁶⁰ Yâsin, 36/26-27.

²⁶¹ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 256-259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 893.

²⁶² Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 185; El-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi 'uş-şurûh ve 'l-havâşî: Mu'cemun şâmilün li-esmâi 'l-kütübi 'l-meşrûha fi 't-türâsi 'l-İslâmî ve beyâni şurûhihâ*, Ebûzabî (Abudabî), el-Mecma'u's-Sekâfî, 2004, I, 305.

²⁶³ Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, XXIV, 237.

²⁶⁴ *el-Ünmûzec* üzerine yapılan çalışmalar için bkz. el-Habeşî, *Câmi 'uş-şurûh ve 'l-havâşî*, I, 306-307.

²⁶⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 185.

²⁶⁶ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 274.

"أمودجه" ... Zemahşerî'ye ait olan *el-Ünmûzec*'te geçen aksine (bu nefy harfinin) te'bîd ifade ettiğini (belirtmeye) gerek yoktur." cümlesiyle söz konusu esere atıfta bulunur. Bu cümleyle Ezherî, nefy harfi olan "لَنْ" in ebedîlik manasını içermesi konusunda ihtilaf bulunması sebebiyle "لَنْ" in i'râbını yaparken bu hususun zikredilmesine gerek olmadığını ifade eder. Ve bu düşüncesini, *el-Ünmûzec* adlı eserde aksini ifade eden Zemahşerî'ye katılmadığını dile getirerek belirtir.²⁶⁷

4. İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî (ö. 749/1348)²⁶⁸

Şerhu Teshîlî'l-fevâ'id ve tekmîlî'l-mağâsîd (Şerhu't-Teshîl)

Şerhu't-Teshîl, İbn Mâlik et-Tâî'nin *Teshîlî'l-Fevâ'id ve tekmîlî'l-Mağâsîd* adlı eseri üzerine İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî'nin şerhidir.²⁶⁹ Murâdî, eserin işleniş sırası ve başlıklandırma hususunda İbn Mâlik'i takip etmiş, aynı şekilde ilk babı kelime, kelimeler ve ilgili mevzular ile başlayarak son babı hece konusuyla bitirmiştir. Eserde farklı nahiv mezheplerinden dil alimlerinin görüşlerini tartışmalı bir şekilde ele alan Murâdî, bazen doğru bulduğu görüşü seçerken bazen de sadece tercih edilen görüşü zikretmekle yetinmiştir. Murâdî'nin eserdeki üslubu ise karmaşadan uzak, açık ve sadedir. Ayrıca Murâdî, konuları gereksiz ayrıntıya girmeden öz bir şekilde anlatmayı tercih eder.²⁷⁰ Eserin bir bölümü Hüseyin Tural tarafından 1971 yılında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.²⁷¹ Ayrıca Muhammed Abdunnebî Muhammed Ahmed Ubeyd tarafından 2006 yılında da neşredilmiştir.²⁷²

Mûsilü't-tullâb'da Ezherî'nin, *Şerhu't-Teshîl*'den bir yerde faydalandığı görülür.²⁷³ O da "إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُؤْتَرُ" ²⁷⁴فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ" âyetindeki "فَا"nın i'râbı ile ilgili meseledir. *el-I'râb an kavâ'idî'l-i'râb* metninde, İbn Hişâm buradaki "فَا"nın âtife (atıf harfi) değil de sebebiyye (sebeup bildiren harf) olması gerektiğini, '(inşânın parçası olan) talebî cümlelerin, haberî cümle üzerine atfının caiz olmadığı' gerekçesiyle ifade eder. Zira ayette "إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُؤْتَرُ" cümlesi, talebî iken "فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ" cümlesi, inşâidir. Bu noktada Ezherî, İbn Hişâm'ın öne sürdüğü gerekçede ihtilaf olduğunu belirterek, farklı görüşleri zikreder. Bunlar arasında "قال المرادي في شرح (التسهيل)" ifadesiyle, Murâdî'nin kitabında zikrettiği Sîvebeveyhi'nin görüşüne de yer verir. Buna göre Sîvebeveyhi, "هذا زيدٌ ومن عمرٌ؟" örneğinde geçtiği üzere, 'iki cümlelerin birbirine atfı konusunda, birinin haberî cümle, birinin (inşâ türlerinden olan) istifham cümlesi olmasını caiz görür.²⁷⁵

²⁶⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 274-275.

²⁶⁸ Tam ismi, Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî'dir. Mısır'da doğdu. Babaanesinin şöhretinden dolayı İbn Ümmü Kâsım künyesiyle meşhur oldu. Muhtelif hocalardan Arapça, kıraat, usul, Mâlikî fıkı üzerine dersler aldı. Kendisinden kıraat dersleri alan Ebû İshak İbrahim b. Ahmed et-Tenûhî, öğrencilerindendi. Veba hastalığına yakalanarak 1 Şevval 749 (23 Aralık 1348) tarihinde Kâhire'de vefat etti. Bkz. Tural, "İbn Ümmü Kâsım", *DİA*, XX, 433-434; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 32-33; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 517; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8, 274-275; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1723-1724.

²⁶⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 406.

²⁷⁰ er-Rakî, *Usûlû'l-ihcâcî'n-nahvîyyi inde'l-Murâdî*, s. 20-21.

²⁷¹ Tural, Hüseyin, "İbn Ümmü Kâsım", *DİA*, XX, 434.

²⁷² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, s.353.

²⁷³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 278.

²⁷⁴ Kevser, 108/1-2.

²⁷⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 277-278.

5. Kâfiyeci (ö. 879/1474)²⁷⁶

Şerhu'l-i'râb 'an Kavâ'idî'l-i'râb

Şerhu'l-i'râb 'an Kavâ'idî'l-i'râb, İbn Hişâm en-Nahvî'nin *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ı üzerine Kâfiyeci tarafından kaleme alınmış şerh çalışmasıdır. *el-İ'râb* üzerine pek çok şerhin yapılmasıyla birlikte Kâfiyeci'nin şerhi, Kâtip Çelebi'nin ifadesine göre en güzel şerh çalışmalarından biridir.²⁷⁷ Konuların izahını geniş bir şekilde ele alan eser, *el-İ'râb* üzerine yapılan çalışmalarda müracaat kaynağı haline gelmiştir.²⁷⁸ *el-İ'râb*'ın meşhur şerhlerinden olan bu eser, Fahreddin Kabâve tarafından *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb* adıyla 1988 yılında Dımaşk' de neşredilmiştir.²⁷⁹

Hâlid el-Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*'ın sadece bir yerinde Kâfiyeci'nin bu eserinden büyük bir alıntı yapmıştır.²⁸⁰ Bu konu, mu'ribin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen herhangi bir harfe ta'zîm ve saygıdan dolayı zâid harf dememesi gerektiğiyle ilgilidir. Öyle ki İbn Hişâm'ın *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb* metninde, Fahreddin er-Râzî'nin bu hataya düştüğünü belirtmesi üzerine Ezherî, bu konuyu Kâfiyeci'den yaptığı alıntı ile açıklamayı tercih eder. Bu alıntıda Kâfiyeci, İbn Hişâm'ın Fahreddin er-Râzî'nin bahsi geçen konuda hataya düştüğünü iki durumdan dolayı öne sürdüğünü belirterek bunları açıklar.²⁸¹

2. 2. 4. *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Öncelikle eserin ne zaman matbû hale getirildiğine ve basımıyla alakalı birkaç hususa değinecek olursak; *Mûsilü't-tullâb*'ın pek çok baskısı yapılmakla birlikte ilk basımı, hicrî 1285 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Ayrıca Bulak'ta 1292 yılından, Kahire'de ise 1299 yılından itibaren basımı yapılan eser, hicrî 1355 yılında Ezherî'ye ait olan *Temrînü't-tullâb ilâ sinâ'atî'l-i'râb* ile birlikte neşredilmiştir.²⁸²

²⁷⁶ 'Kâfiyeci' lakabıyla tanınan Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-Muhyevî el-Kâfiyeci, birbirine yakın ihtilafların olmasıyla birlikte yaygın kanaate göre 788 (1386) yılında Bergama'da doğdu. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseriyle meşguliyetinin fazlalığından dolayı 'Kâfiyeci' lakabıyla şöhret buldu. İlmî tahsilinin ilk aşamasını Bergama'da tamamlayan Kâfiyeci, bu süreci devam ettirmek için Anadolu ve İran'ı dolaşarak, muhtelif hocalardan dersler aldı. Daha sonra Şam'a oradan da hacca giden Kâfiyeci, Kudüs'te üç yıl kadar kaldıktan sonra 830 (1427) yılında Kahire'ye gelerek buraya yerleşti. Bu süreçte kendisini ilmî açıdan ispat eden Kâfiyeci, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis, tasavvuf gibi dinî ilimlerde ve tarih, cedel, felsefe, mantık, astronomi gibi aklî ilimlerde söz sahibi haline geldi. Tedris faaliyetlerinin yanı sıra belirli türbe ve zâviyelerde Şeyhûniyye meşihatlığı görevini yerine getirdi. Talebeleri arasında Celâleddin es-Süyûtî gibi meşhur şahsiyetler yer aldı. Dönemin sultanı ve ileri gelen idarecilerinden iltifat gören Kâfiyeci, 4 Cemâziyelevvel 879 (16 Eylül 1474) tarihinde Kahire'de vefat etti. Bkz. Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 154-155; Kâfiyeci, Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân, *Kitâbü't-taysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tafsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1974, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 7-45; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, VII, 259-261; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 117-119; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 488-490.

²⁷⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124.

²⁷⁸ Örneğin, Musa Alak tarafından neşre hazırlanan *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*'ın müracaat kaynakları arasında Kâfiyeci'nin *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*'ı yer alır. Bkz. İbn Hişâm, *el-İ'râb an kavâ'idî'l-i'râb*, (önsöz) s. 2.

²⁷⁹ Gökbulut, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 154.

²⁸⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 284-285.

²⁸¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 284-285; Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*, s. 522-523.

²⁸² Hulvânî, "eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye", s. 72.

Eser üzerine yapılmış muhtelif tahkik çalışmaları da mevcuttur. Abdülkerîm Mücâhid-Sa'd Abdülhâdî Teym (Amman 1985), Muhammed İbrâhim Sâlim (Kahire 1989), Bedrâvî Zehrân (Lübnan 1998) ve Ebû Bilâl el-Hudârî, *Mûsilü't-tullâb*'ı tahkik eden, ulaşabildiğimiz muhakkiklerden bazılarıdır. Bunların yanı sıra eser üzerine, Veysel Yılmaz tarafından 1999 yılında 'Hâlid al-Azharî ve Hadiyyatu uli'l-albâb ilâ Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idü'l-i'râb" isimli yüksek lisans tezinde de tahkik çalışması yapılmıştır.

Ayrıca eser üzerine yapılan hâşiyeler de mevcuttur.²⁸³ Bu hâşiyeleri, şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şihâbuddîn Ebû Bekr b. İsmail eş-Şenevânî (ö. 1019/1610)'ye ait olan *Hidâyetü zevi'l-elbâb ilâ Mûsilü't-tullâb*.

2. Muhammed b. Abdurrahman el-Hımevî'nin hâşiyesi. (Müellifin vefat tarihi bilinmemekle birlikte eseri (1031/1622) yılında tamamladığı bilinmektedir.)

3. Ahmed b. Muhammed ez-Zerkânî (hicrî 11. y.y. alimlerinden)'ye ait olan *Hâşiyetü'z-Zerkânî*.

4. el-Müdâbiğî olarak bilinen Celâlüddîn Hasan b. Ali b. Ahmed b. Abdullah el-Ezherî (ö. 1170/1756)'ye ait olan *Hâşiyetü'l-Müdâbiğî*.

5. Muhammed b. Ankâ Ebî Hizâ' el-Huseynî el-Hasanî (ö. 1053/1643)'ye ait olan *el-Menhelü'l-meriyyü min Havâşi İbni Ankâ alâ Şerhi'l-Kavâ'idü'l-Ezherî*.

6. Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr (ö. 1250/1834)'a ait olan *Hâşiyetü'l-Attâr*.²⁸⁴

7. Müellifi meçhul olan *Hâşiyetü alâ Mûsilü't-tullâb*.

2. 2. 5. Nahiv İlmindeki Yeri

Mûsilü't-tullâb, nahiv talebelerinin i'râb yönünden ihtiyaç duyduğu konuları muhtasar bir şekilde ele alması itibariyle önem arz eden *Kavâ'idü'l-i'râb*'ın meşhur şerhlerindendir.²⁸⁵ Öncelikle *Kavâ'id*'in şerhi olması yönüyle dikkat çeken eser, bu açıdan *Kavâ'id*'in gördüğü değere muhatap olmuştur. Bunun yanı sıra *Mûsilü't-tullâb*, sadece *Kavâ'id*'in anlaşılmasına yönelik bir şerh çalışması olmayıp, bunun da ötesinde Ezherî'nin ilmî birikimini sunarak zenginleştirdiği bir kaynaktır. Bu minvalde Ezherî'nin âyetler başta olmak üzere hadis ve Arap şiirinden şâhit getirmesi, istişhâd ayetlerinde farklı kıraatlere yer vermesi, bu ayetleri açıklama hususunda meşhur tefsir kitaplarından yararlanması, çok sayıda muhtelif nahiv ve dil alimlerinin görüşlerine yer vermesi, çeşitli nahiv ekollerine atıfta bulunması, i'râb konusunda özenli davranması gibi hususlar eseri ayırt edici kılmıştır.

Eserin ilmî değerine işaret eden bazı durumlardan bahsederek, *Mûsilü't-tullâb*'a muhtelif kitaplarda yapılan atıflara değinebiliriz. Örneğin, Kâfiyeci'nin *Şerhu Kavâ'idü'l-*

²⁸³ Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 32-35.

²⁸⁴ Kılıç, "Hasan b. Muhammed el-Attâr", *DİA*, IV, 98.

²⁸⁵ Ezherî, Hâlid b. Abdullah, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idü'l-i'râb*, thk. Abdülkerîm Mücâhid, Beyrut, Müessesetü'r-Risâletü Nâşirûn, 2006, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 6.

i'râb eserini tahkik eden Fahreddin Kabâve, bu tahkik çalışması esnasında yardım aldığı üç kitabı zikreder. Bunlar, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'i, Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî'nin *Hallu me'âkîdi'l-Kavâ'id*'i ve Ezherî'nin *Mûsilü't-tullâb*'ıdır.²⁸⁶ Bu durum, *Mûsilü't-tullâb*'ın *Kavâ'id*'in şerhlerinden ilk başvuruda bulunanlar arasında olduğunu gösterir. Bunun bir başka örneği ise, Musa Alak tarafından neşre hazırlanan *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb*'da yararlanılan dört şerhten birisinin *Mûsilü't-tullâb* olmasıdır.²⁸⁷

Ayrıca *Mûsilü't-tullâb*'ın, uzun yıllar el-Ezher Üniversitesinde okutulması, farklı kişiler tarafından yapılan tahkikli neşirleri ve üzerine çok sayıda hâşiyenin yazılmış olması, eserin önemine işaret eden hususlardandır. Bunun yanı sıra eserin çok sayıda baskısının yapıldığı da dikkat çeker. Özellikle Mısır'da eserin şöhret bulduğu ve kendisinden istifade edildiği, sık aralıklarla basımının yapılmasından anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Günümüzde de baskılarının yapıyor olması, istimalinin ve şöhretinin hâlâ devam etmekte olduğunu gösterir.

²⁸⁶ Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'id-i'râb*, (tahkik edenin mukaddimesi), s. 19.

²⁸⁷ İbn Hişâm, *Kitâbü'l-İ'râb an kavâ'id-i'râb*, (önsöz) s. 2.

²⁸⁸ Öyle ki Kahire'de ilk basım yılından itibaren şu aralıklarla baskısı devam etmiştir: 1299, 1301, 1302, 1305, 1308, 1310, 1312, 1355. Bkz. Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhü ve Mezhebühü'n-nahvî*, s. 32.

III. BÖLÜM
***MÛSİLÜ'T-TULLÂB*'IN DEĞERLENDİRİLMESİ**

3. 1. Şerh Metodu

Bu bölümde *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idi'l-Î'râb* incelenerek, Ezherî'nin eserdeki metodu tesbit edilmeye çalışılmıştır.

3. 1. 1. Metin ile Şerhi Birbirine Mezcetmesi

Ezherî'nin şerhini şekil bakımından ele alacak olursak, öncelikle bu açıdan şerhlerin kaç kısma ayrıldığını ve özelliklerinin neler olduğuna değinmek gerekir. Şeklî açıdan üç kısma ayrılan şerh türünün ilki, metnin başında "قَالَ" (قَوْلُهُ), şerhin başında ise "أَقُولُ" ifadelerinin yer aldığı şerhlerdir. Bu tür şerhlerde metin tamamen şerhte verilmekle birlikte, şerh içinde geçtiği için kısmen de verilebilir. İkincisi, "قَوْلُهُ" ifadesiyle şerhte, metnin sadece ilgili kısmının ele alındığı şerhlerdir. Üçüncü şerh türü ise, metin ve şerhin birbirine katıldığı şerhlerdir. Bu şerh türü eserlerde, metin ve şerhin birbirinden ayırt edilmesi için, yazma nüshalarında metne "م" (metin) veya "ص" (nass) harfleri, şerhe de "س" harfi ekleme yönteminin haricinde metin üzerine çizilen çizgi de kullanılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde karışma ihtimalini ortadan kaldırmak için metnin parantez içinde gösterilmesi tercih edilmiştir.²⁸⁹

Bahsi geçen şerh türlerinden sonuncusunun örneği olan Ezherî'nin şerhinde, metin ile şerhin birbirini tamamlayıcı şekilde büyük bir özenle mezc edildiği görülür. Öyle ki, metni şerhten ayıran parantezler bulunmasa, muhatap eseri okuduğunda hangisinin şerh, hangisinin metin olduğunu ayırt edemez. Dolayısıyla eser, tek bir kaleminden çıkmış görünümü arz etmektedir. Bu yöntem de okuyucuya daha kolay ve rahat bir kavrayış sunar.

Metnin tamamını şerhte de ele alan Ezherî'nin metin ile şerhi birbirine mezcetme metodunu daha iyi anlamak için eserinden bir kısım sunmayı uygun gördük.

el-Î'râb an Kavâ'idi'l-Î'râb metni:

و تَخْتَصُّ إِذَا هَذِهِ بِالدُّخُولِ عَلَى الْجُمْلَةِ الْفِعْلِيَّةِ , نَحْوُ "إِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ" وَ أَمَّا نَحْوُ "إِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ, مِثْلُ "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ"

Mûsilü't-tullâb şerhi:

(وَ تَخْتَصُّ إِذَا) الشرطية (هَذِهِ بِالدُّخُولِ عَلَى الْجُمْلَةِ الْفِعْلِيَّةِ) عكس الفجائية على الأصح فيها , (نَحْوُ "إِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ" وَ أَمَّا نَحْوُ "إِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ") مما دخلت فيه على اسم (فَمَحْمُولٌ) عند جمهور البصريين (عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ), و يكون الاسم الداخلة هي عليه فاعلا بفعل محذوف يفسره الفعل المذكور , والتقدير "إِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ". (مِثْلُ "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ"), فامرأة فاعل بفعل محذوف على شرطية التفسير , والتقدير "وَإِنْ خَافَتْ امْرَأَةٌ خَافَتْ".²⁹⁰

3. 1. 2. Meselelere Dair İhtilafları Zikretmesi

Hâlid el-Ezherî, konuları ele alırken genellikle meselenin ihtilaflı yönlerini de zikretmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda, nahiv alimlerinin konu hakkındaki fikirlerine veya ekollerin bu konu karşısındaki görüşlerine yer verir. Sunduğu görüşler arasında bazen tercihini belirttiği ya da görüşlerde kendisinin yanlış bulduğu tarafları eleştirdiği de

²⁸⁹ Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 556.

²⁹⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 166-167.

olmuştur. Bunun yanı sıra ihtilafların fazla olduğu meselelerde sözü uzatmayarak "تركتها" "Uzatmaktan korktuğum için bıraktım." ifadesiyle yetindiği görülür.²⁹¹

Ezherî'nin meselelere dair ihtilafları zikrederken çeşitli grupların ve nahiv alimlerinin görüşlerine sık sık yaptığı atıflar, bizi bunları ayrı ayrı değerlendirmeye sevketmiştir.

3. 1. 2. 1. Çeşitli Ekol ve Gruplara Yer Vermesi

Meselelere dair ihtilafları ele alırken Ezherî, Basra ve Kûfe ekollerinin konuyla ilgili görüşlerine yer vermiştir. Basralılara sekiz yerde,²⁹² Kûfelilere ise on üç yerde²⁹³ atıfta bulunur. Bunun dışında Ezherî, meselelerin farklı yönleriyle alakalı, çeşitli grupları da zikretmiştir. Örneğin, "البیانین" ifadesiyle belagatçıları,²⁹⁴ "النحوین" ile nahiv alimlerini,²⁹⁵ "الجمهور" ile nahiv alimlerinin görüş birliği kurduğu çoğunluğu,²⁹⁶ "المتأخرون" ile son dönem nahivcilerini,²⁹⁷ "المنطقیون" ile mantık ilminin önde gelen şahsiyetlerini²⁹⁸ ve "المفسرون" ile de tefsir ulemasını kastetmiştir.

3. 1. 2. 2. Diğer Nahiv Âlimlerinin Görüşlerine Yer Vermesi

Eserde çok sayıda nahiv âlimine yer verilmesi, *Mûsilü't-tullâb*'ın ayırt edici özelliklerinden biridir. İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*'da yaklaşık yirmi kişinin görüşlerine atıfta bulunurken Ezherî, bu sayıyı neredeyse elliye çıkarmıştır. En sık zikrettiği isim Sîbeveyhi olan ve ona da beş yerde atıfta bulunan İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-i'râb*'da şu isimlere yer verir: Sîbeveyhi (ö. 180/769), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Deresteveyh (ö. 347/958), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/ 830?), İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), İbn Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270), Ebû Ali el-Fârîsî (ö. 377/987), Sa'leb (ö. 291/904), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), İbn Hişâm el-Lahmî (577/1181), Ebû Ali eş-Şelebîn (ö. 645/1247), İbn Hişâm el-Hadrâvi (ö. 646/1248), Ebü'l-Hasen el-Herevî (ö. 415/1024) ve İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce).

Hâlid el-Ezherî ise eserinde bu isimlerle birlikte farklı birçok dil âlimine de yer vermiştir. Bu kişilerin kimler olduğu ve ne sıklıkla kendilerine başvurulduğu, Ezherî'nin başvuru kaynakları olması açısından önem arz eder. Hem Ezherî'nin görüşlerine yer verdiği âlimleri müşahede etmek, hem de en sık yararlandıklarını tesbit etmek adına tablo şeklinde bu şahsiyetleri ele almanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

²⁹¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 259.

²⁹² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 20, 45, 152, 156, 166, 188, 221, 236.

²⁹³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 45, 65, 81, 107, 152, 156, 167, 169, 184, 221, 236, 239, 247.

²⁹⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 18.

²⁹⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 18, 151, 238.

²⁹⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 39, 82, 83.

²⁹⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108.

²⁹⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 223.

Sıra	Kişi	Rivayet adedi	Sayfa numarası
1	İbn Mâlik et-Tâi (ö. 672/1274)	16	20, 57, 120, 121, 151, 160, 161, 169, 188, 213. 230. 234, 260, 262, 266, 282
2	Ahfeş el-Evsat (ö. 215/ 830?)	15	80, 145, 152, 156(2), 162, 167(2), 169(2), 196, 199, 239, 261(3)
3	Sîbeveyhi (ö. 180/769)	13	19, 65, 80, 169, 175, 177, 181, 188, 196, 221, 260, 261, 278
4	Zemahşerî (ö. 538/1144)	13	24, 28, 105, 161, 170, 212(2), 214(2), 242, 252, 261, 274
5	Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923)	8	80, 110, 169, 170, 190, 221, 261, 286
6	Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö.207/822)	7	45, 144, 177, 189, 199, 230, 261
7	Ebû Ali el-Fârîsî (ö. 377/987)	6	57, 80, 104, 169, 181, 230
8	Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210)	6	214, 284, 286(3), 287
9	el-Müberred (ö. 286/900)	3	80, 169, 181
10	Ebu Bekr b. es-serrac (ö. 316/928)	3	57, 80, 181
11	Ebu'l-Feth b. Cinnî (ö. 392/1002)	3	57, 169,175
12	Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219)	3	90, 108. 230
13	Sa'leb (ö. 291/904)	3	120, 121, 181
14	İbn Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270)	2	52, 169
15	İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)	2	39, 190
16	Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745 / 1344)	2	146, 181
17	İbnü'l-Hâcib (ö. 646 /1249)	2	179, 282
18	Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)	2	177, 188
19	Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1035)	2	252, 253

20	Ebü'l-Hasen el-Herevî (ö. 415/1024)	2	181, 198
21	er-Radî (?)	1	28
22	İbn Hişâm el-Hadrâvi (ö. 646/1248)	1	152
23	Yahya b. Ali b. Ahmet el-Mâlikî (ö. 640/1242)	1	162
25	İbn Abbas (ö. 68/687)	1	164
26	Ebü Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863)	1	169
27	Abbâs b. Ferec er-Reyyâşî (ö. 257/870)	1	170
28	Ebü Ubeyde (ö. 209/824)	1	177
29	İbnü'd-Demâmînî (ö. 827/1424)	1	184
30	Şümünnî (ö. 872/1468)	1	184
31	Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820)	1	189
32	Ebü Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869)	1	190
33	Süleyym b. Eyyûb er-Râzî (ö. 447-1055)	1	211
34	İbn Seyyid (ö. 521/1127)	1	213
35	Hatîb Tebrîzî (ö. 502/1109)	1	230
36	Beyzâvî (ö. 685/1286)	1	252
37	Harîrî (ö. 516/1122)	1	252
38	İbn Hâleveyh (ö. 370/980)	1	252
39	Begavî (?)	1	252
40	Sayrâfî (?)	1	260
41	İbn Harûf (?)	1	260
42	İbn Deresteveyh (ö. 347/958)	1	261
43	Ali b. İbrahim el-Havfî (ö. 430/1038)	1	276

44	Kâsım b. Ali es-Saffâr (ö. 630 dan sonra)	1	278
45	İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî (ö. 749/1348)	1	278
46	Kâfiyeci (ö. 879/1474)	1	284

Ezherî'nin, pek çok âlime kitabında yer vermesi, meselelere dair söz sahibi olan âlimlerden haberdar olduğuna işaret eder. Ayrıca bu durum eserine zenginlik katmış ve kitabını öne çıkarmakla birlikte ansiklopedik bir telif niteliği kazandırmıştır.

3. 1. 3. Birbirine Benzer İki Konu Arasındaki Farkları Zikretmesi

Eserin dikkat çeken yönlerinden biri de bahsi geçen bazı benzer konuların ardından Ezherî'nin bu konular arasındaki farklara "... الفرق بين " diyerek değinmesidir. Bu sayede Ezherî'nin, kişinin zihninde meselenin daha iyi anlaşılmasını ve herhangi bir sorunun kalmamasını amaçladığını öne sürebiliriz. Eserde bu yöntemi izlediği bazı meselelere ve bu meselelere dair farklara aşağıdaki birkaç konuyu örnek olarak verebiliriz.

1. Mübtedanın haberi ile "إِنَّ" nin haberi arasındaki farklar

İbn Hişâm, i'râbdan mahalli olan cümlelerin sayısını yedi olarak zikretmiş ve haber konumunda gelen cümlelere ilk sırada yer vermiştir. Bu cümleler de mahallen merfû ve mahallen mansup olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Mahallen merfû olanlar mübtedanın haberi ile "إِنَّ" ve kardeşlerinin haberidir. Ezherî, burada ince bir ayrıntıya dikkat çekmiş ve mahallen merfû olanların ayrımını, asılda (في الأصل) mübtedanın haberi ve şu anda/hâlde (في الحال) mübtedanın haberi şeklinde yapmıştır. Yani Ezherî, mübtedanın asıl itibariyle daima mübteda olduğunu, "إِنَّ" nin isminin ise "إِنَّ" kendisine dahil olmadan önce mübteda olduğunu ancak şu an/hâl itibariyle "إِنَّ" nin ismi olduğunu belirtmiştir. İbn Hişâm'ın mahallen merfû olan mübtedanın haberi konumunda gelen cümleye "زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ" örneğini, "إِنَّ" nin haberi konumunda gelen cümleye de "إِنَّ زَيْدًا أَبُوهُ قَائِمٌ" örneğini vermesinin ardından Ezherî, muhtelif yönlerden mübtedanın haberi ile "إِنَّ" nin haberi arasındaki farklara değinmiş ve şunları söylemiştir: 1. Mübtedanın haberinin amili mübteda iken, "إِنَّ" nin haberinin amili "إِنَّ" dir. 2. Mübtedanın haberinde merfûluk muhkem iken, "إِنَّ" nin haberinde merfûluk mensûhtur. Bu durum, mübtedanın ve haberinin asıl, "إِنَّ" nin ismi ve haberinin ise mübteda ve haberden dönüşmesi ile ilgilidir. 3. Aralarındaki üçüncü fark, belâgat ile ilgili bir konudur. Çünkü haberî cümlenin, muhatabın bilgi ve zihin durumuna göre uygun ifadeler seçilerek zikredilme şekillerini içerir. Buna göre, mübtedanın haberi muhatabın zihninin kendisine bildirilen durum hakkında hiçbir şüphe duymadığı haber çeşidi olan ibtidâî haber sayılırken, "إِنَّ" nin haberi, muhatabın zihninin haberin doğruluğu konusunda şüpheli olduğu ve bu sebeple tekit edatlarının kullanıldığı haber türü olan talebî haber grubuna girer.²⁹⁹

²⁹⁹ Ezherî, *Müsillü't-tullâb*, s. 43-44; Bulut, *Belâgat; Meânî, Beyân, Bedî*, s. 55-57.

2. "كَانَ" nin haberi ile "كَادَ" nin haberi arasındaki farklar

Bu mesele, yukarıdaki konunun devamı niteliğindedir. Zira i'râbdan mahalli olan haber konumundaki cümlelerin mahallen mansup olanları da "كَانَ" ve "كَادَ" nin haberleridir. İbn Hişâm, "كَانُوا يَظْلُمُونَ" ³⁰⁰ ve "وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ" ³⁰¹ ayetlerini bu konulara örnek olarak zikretmiştir. Ezherî de birbirine benzeyen bu iki bab arasındaki farklılıkları şu şekilde belirtir: 1. "كَانَ" nin haberi, isim cümlesi de fiil cümlesi de olabilir ancak "كَادَ" nin haberi, muzari fiil ile kurulmuş fiil cümlesi olmalıdır. 2. "كَانَ" nin haberinin "أَنَّ"-i mastariyyeye bitişmesi caiz değilken, bu durum "كَادَ" nin haberinde caizdir. 3. "كَانَ" nin haberinin mansûb oluşu, hakkında üç farklı görüş bulunan ihtilaflı bir meseledir. ³⁰²

3. Nefyeden "لَا" ile nehyeden "لَا" arasındaki farklar

İbn Hişâm, nefyeden "لَا" ile ilgili çoğunlukla "إِنَّ" nin amelini yaptığını, nadir de olsa "أَيْسَ" gibi amel ettiğini belirtir. "إِنَّ" gibi amel etmesine "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" ³⁰³ örneğini, "أَيْسَ" gibi amel etmesine ise bir şiirle örnek verir. ³⁰⁴ Nehyeden "لَا" ile ilgili de muzari fiili cezm ettiği bilgisini vererek şu iki ayeti örnek getirir; "وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ" ³⁰⁵, "فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ" ³⁰⁶. İbn Hişâm'ın verdiği bu genel bilgiye ek olarak Ezherî, iki konuyu kıyaslayarak aralarındaki farkları ortaya koymuştur. Bu ayrımı da lafız ve mana yönünden olmak üzere ikiye ayırarak ele alır. Lafız yönünden farkı ile ilgili, nefyeden "لَا" nın aksine nehyeden "لَا" nın muzari fiili has olduğunu ve onu cezm ettiğini zikreder. Mana yönünden farkında ise, kelâmı belâgat ³⁰⁷ açısından ele alarak, nefyeden "لَا" ile kelâmın haberî olduğunu, nehyeden "لَا" ile de talebî olduğunu belirtir. ³⁰⁸

3. 1. 4. Örnekleri İ'râb Etmesi ve İ'râba Dair Delil Getirme Yöntemi

Ezherî'nin eserlerine baktığımızda i'râb vurgusu büyük oranda dikkat çeker. Müellifin i'râba verdiği önemin tezahürlerini bu eserinde de görmek mümkündür. Öyle ki Ezherî, neredeyse her örneğin konuyla ilgili i'râbına değinmiş ve bu sayede ibarelerin mana açısından daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra i'râbını yaptığı bazı örneklerde Ezherî, "الدليل على" ve ya "بدليل" ifadelerini kullanarak, i'râba dair söylediği hususların sağlamasını yapmış, kendine göre bunlara delil getirmiştir. Bu yönteme dair aşağıda yer alan örnekler incelendiğinde, söylenilmek istenen husus daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

³⁰⁰ A'râf, 7/177.

³⁰¹ Bakara, 2/71.

³⁰² Ezherî, *Müsilü't-tullâb*, s. 44-45.

³⁰³ Muhammed, 47/19.

³⁰⁴ Ezherî, *Müsilü't-tullâb*, 192.

³⁰⁵ Müddesir, 74/6.

³⁰⁶ İsrâ, 17/33.

³⁰⁷ Belâgat ilimde kelâm, sıdk ve kizb ihtimali olup olmamasına göre ikiye ayrılır. Şayet herhangi bir konuda hüküm veriyorsa yani doğrulama ve yalanlama ihtimali varsa buna haber, ya da henüz meydana gelmemiş bir işten bahsediyorsa yani doğrulama ve yalanlama ihtimali yoksa buna da inşa denir. İstek anında meydana gelmemiş olan bir şeyin olmasını veya olmamasını başkasından talep etmeye de talebî inşa denir. Ve nehiy ile oluşturulan kelâm talebi inşa kısmına girer. Bu anlatılanlara göre nefiy ile oluşturulan cümle de haber kısmına girer. Dolayısıyla Ezherî'nin mana yönünden yaptığı ayrım anlaşılabilir olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bulut, Ali, *Belâgat; Meâni-Beyân-Bedî'*, İstanbul, İFAV Yay., 2014, s. 52-64.

³⁰⁸ Ezherî, *Müsilü't-tullâb*, s. 193.

"(أَمْ) بفتح الهمزة و تشديد الميم, حرفٌ فيه معنى الشرط, بدليل دخول الفاء في جوابها."

"أَمْ, cevabının başına fâ ("ف"-i cevabiyye) harfinin gelmesi deliliyle/kanıtıyla şart manası taşıyan bir harftir."³⁰⁹

"الجملة المضاف إليها ومحَلُّها : الجرّ, فعلية كانت أو إسمية فالأولى : نحو قوله تعالى "هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ" فجمله "ينفع الصادقين صدقهم" في محلّ جرّ بإضافة (يوم) إليها. والثانية : نحو قوله تعالى "يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ" فجمله "هم بارزون" من المبتدأ والخبر في محلّ جرّ بإضافة (يوم) إليها. و الدليل على أن (يوم) فيهما مضاف, عدم تنوينه."

"..... Her iki cümlede de "يوم" kelimesinin muzaf olmasına delil, tenvinin kendilerinde bulunmamasıdır."³¹⁰

Görüldüğü gibi ilk cümlede "أَمْ" harfinin şart manası ifade ettiğinin delilini Ezherî, şart edatlarının cevabında gelen "ف"-i cevabiyyenin, "أَمْ" nın cevap cümlesinde de gelmesi olarak zikretmiştir. İkinci cümlede ise ayet örneklerinde bulunan "يوم" kelimesinin muzaf olduğunu, izafet terkiibinin genel kaidesi olan muzafın tenvin almaması ile delillendirmiştir. Böylece Ezherî, genel i'râb kaidelerinden deliller getirerek örneklerin i'râbını doğrulamıştır.

3. 1. 5. "فيه نظر" İfadesiyle Tartışmalı Meseleleri Ele Alış Şekli

Ezherî, bazı tartışmalı meselelerde "فيه نظر" ifadesini kullanarak konunun kendisine göre problem teşkil eden yönlerini ifade etmiştir. Bu görüşlerin bazen İbn Hişâm'a itiraz, bazen de konuda fikri geçen muhtelif nahiv alimlerine eleştiri kabilinden olduğu görülür. Aşağıda yer alan ve Ezherî'nin bu şekilde yaklaşım sergilediği görülen örnekler vasıtasıyla, onun hangi konularda nelere itiraz ettiğini anlamanın yanı sıra nahiv ilmindeki derinliğini, hassasiyetini ve bu alanda söz sahibi oluşunu müşahade edebiliriz

1. Tefsîriyye cümlesi mi yoksa hal mi?

"Yoksa siz, "أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْزِئِينَ وَالضَّرَّاءُ" kendinizden önce yaşayanların başına gelenlerin, sizin de başınıza gelmedikçe, cennete gireceğinizi mi zannettiniz? Onlara (öyle) şiddetli belâ ve sıkıntılar (felâketler) dokundu ki..."³¹¹ âyetinde geçen "مَسْتَهْزِئِينَ وَالضَّرَّاءُ" kısmını, İbn Hişâm tefsîriyye cümlesinin örnekleri arasında zikretmiştir. Bu durumda tefsîriyye cümlesi, makablinde bulunan "مَثَلُ" kelimesini açıklar. Ancak İbn Hişâm'ın da benimsediği bu genel görüşün/kanaatin dışında Ebû'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219) gibi bazı nahiv alimleri, söz konusu cümlelerin tefsîriyye cümlesi değil de "الَّذِينَ" kelimesinden hâl olduğunu öne sürmüşlerdir.³¹²

İbn Hişâm'ın da içinde yer aldığı nahiv alimlerinin cumhuru, muzâfun ileyhten hal gelemeyeceği (muzâfun ileyh sahibülhal olamaz) görüşünü savunmakta³¹³ iseler de, bazı müteahhir dâimiler, geçen âyeti kerîmede, "مَثَلُ" kelimesinin sıfatı müşebbehe olduğunu, hâl cümlesi üzerinde amel ettiğini dolayısıyla bu cümlede muzâfun ileyhten hâl gelmesinin

³⁰⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 18.

³¹⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 65.

³¹¹ Bakara, 2/214.

³¹² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108.

³¹³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 460. Hâl cümlesinin muzâfun ileyh'e iki durum haricinde gelmesi caiz değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh, *Şerhu İbn Akîl*, Mısır, Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1964, I, 643-646.

câiz olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Ezherî, müteahhir dilcilerin iddiasına itiraz ederek görüşlerinde problem olduğunu zikretmiştir. Zira amel etmek ile kastedilenin fiillerin amel etmesi olduğunu, "الَّذِينَ" nin, 'sıfat' olup amel ettiği öne sürülen "مَثَلٌ" kelimesinin faili ya da mefulu olmadığını netice itibariyle 'sıfat' olan "مَثَلٌ" in hâl üzerinde amel etmesinin doğru olmadığını söylemiştir.³¹⁴

2. Tefsîriyye cümlesinin irabtan mahalli olup olmadığı tartışması

Meşhur görüşe/Cumhura göre tefsîriyye cümlesinin i'râbdan mahalli yoktur. Ancak Ebû Ali Şelebîn (ö. 645/1247), tefsîriyye cümlesinin i'râbının, müfesserin (tefsir edilenin) i'râbına tâbî olduğunu ileri sürer. Buna göre, müfesserin i'râbdan mahalli varsa tefsîriyye cümlesinin de i'râbdan mahalli vardır, yoksa tefsîriyye cümlesinin de i'râbdan mahalli yoktur. Bu görüşünü desteklemek üzere Şelebîn'in getirdiği örneklerden bazılarına bakacak olursak,

a. Aslı "ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبَهُ" olan "ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبَهُ" cümlesinde, mukadder olan "ضَرَبْتُ", "ضَرَبْتُ" cümlesi ile tefsir edilmiştir. Ve müfesser olan "ضَرَبْتُ" cümlesinin, cümle-i istinâf (ibtidaiyye cümlesi) olması dolayısıyla i'râbdan mahalli bulunmadığı için i'râb konusunda ona tâbî olan tefsîriyye cümlesi "ضَرَبْتُ" nün de i'râbdan mahalli yoktur.

b. "إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ" *"Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık."*³¹⁵ âyetinde, "إِنَّا" dan sonra mukadder olan "خَلَقْنَا" kelimesi, müfesserdir ve "إِن" nin haberi olması dolayısıyla mahallen merfûdur. Tefsîriyye cümlesi olan "خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ" de, müfessere tâbî olması dolayısıyla mahallen merfûdur.

Şelebîn'in bu görüşünü destekleyenler ise şu şiiri delil olarak getirmişlerdir:

"فَمَنْ نَحْنُ نُؤْمِنُهُ يَبِثُّ وَهُوَ آمِنٌ وَمَنْ لَا نُجْزُهُ يُمَسِّ مِنَّا مَرُوعًا"

*"Biz her kimi emin kılarırsak, o kişi güvenli bir şekilde geceler (geceyi geçirir). Ve biz kimi yanımızda sığdırmazsak o kişide korkarak yanımızda geceler."*³¹⁶

Şiirde, "مَنْ" şart edatından sonra bulunan mukadder "نُؤْمِنُهُ" in meczûm olmakla birlikte müfesser olduğunu, bu sebep itibariyle de tefsîriyye cümlesi olan "نُؤْمِنُهُ" nün, cezm olduğunu söylemişlerdir. Bu şiir istişhâdından yola çıkarak Şelebîn'in görüşünü kesinleştirmişlerdir. Ancak Ezherî, tefsîriyye cümlesinin, müfesserin durumuna göre i'râblanacağı konusunda getirilen tüm örnek ve delilleri problemlili görmüş ve şu itirazda bulunmuştur: "Getirilen örneklerde cümlelerin cümleyi tefsirinden ziyade müfredin müfrede yani fiilin fille tefsiri söz konusudur. Çünkü getirilen şiir istişhâdına bakılacak olursa, şayet cümlelerin i'râbından bahsederek i'râb mahallî olması gerekirken, şiir istişhâdında cezm i'râbı bizzat müfessir fiilin kendisindedir." Dolayısıyla Ezherî, Şelebîn ve savunucularının bu konuda hata ettiği kanaatindedir.³¹⁷

³¹⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 108; Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'id-i'l-i'râb*, s. 178.

³¹⁵ Kamer, 54/49.

³¹⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 113.

³¹⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 111-114; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 463; Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'id-i'l-i'râb*, s. 188-194.

3. "إِذَا"-i Şartıyyenin fiil cümlesinin başına gelmesi

İbn Hişâm, "إِذَا"-i şartıyyenin, isim cümlesinin değil de fiil cümlesinin başına geldiğini "فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ" *"Gök yarıldı da yanıp kızaran yağ gibi kırmızı gül hâline geldiği zaman."*³¹⁸ âyet istişhâdıyla ifade etmiştir. Ancak "إِذَا"-i şartıyyenin, ismin başına geldiği görülen "إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ" *"Gök yarıldığı zaman."*³¹⁹ âyetinde, Basralıların çoğunluğuna göre gizli/mukadder (muzmar) bir fiil hamledildiğini belirtir. Öyle ki "إِذَا"-i şartıyyenin başına geldiği isim, aslında kendisinden sonra zikredilen fiilin işaret ettiği/açıkladığı/tefsir ettiği gizli/mukadder (muzmar) bir fiilin failidir ve bu âyetin takdiri "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ" *"Eğer bir kadın korkarsa..."* âyetini örnek olarak getirmiştir. Bu âyette de "إِنْ"-i şartıyyeden sonra isim gelmiştir ve bu isim, kendisinden sonra gelen fiilin tefsir ettiği mahzuf fiilin failidir. Yani âyetin takdiri, "وَإِنْ خَافَتْ امْرَأَةٌ خَافَتْ" şeklindedir.

Bu noktada Ezherî, İbn Hişâm'ın getirdiği "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ" âyetiyle ilgili bir hususa dikkat çeker. Şayet İbn Hişâm, bu âyeti konunun bir benzer örneğini getirmek üzere zikrettiyse Ezherî, bu kıyasta bir problem görmez ancak konuyu delillendirmek üzere getirdiyse burada bir problemin mevcut olduğu kanaatindedir. Çünkü mahzuf bir fiil ile merfû olmuş ismin başına gelme konusunda, cezm etmeyen şart edatı "إِذَا" ya, cezm eden şart edatı "إِنْ" kıyas edilmiştir. Bu durumda "إِذَا" makîs, "إِنْ" ise makîsün aleyhtir. Ve makîsün aleyhin, makîsün aleyh olarak kullanılabilmesi için, karşı görüşteki kimselerin kıyas edilen konuda ittifak etmeleri gerekir. Ancak "إِنْ"-i şartıyyeden sonra ismin gelmesi ihtilaflı bir meseledir. Yani "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ" âyetinde, "وَإِنْ امْرَأَةٌ" kelimesi bazılarının göre mübteda iken bazılarının göre mahzuf fiilin failidir. Dolayısıyla Ezherî, "إِنْ" den sonra isim cümlesinin veya fiil cümlesinin gelmesi ihtilaflı bir mesele iken, "إِذَا"nın fiil cümlesi başına gelmesi durumuna, "وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ" âyetinin delil olarak getirilmesini problem teşkil eden bir mesele olarak görür.³²⁰

4. "ضَرْبَ رَيْدٍ" cümlesinde "ضَرْبَ" nin i'râbı

İbn Hişâm, "ضَرْبَ رَيْدٍ" cümlesinde bulunan "ضَرْبَ" kelimesinin i'râbını yaparken "فَعْلٌ مَبْنِيٌّ لِمَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ" şeklinde söylenmesinin, "فَعْلٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ" şeklinde ya da "فَعْلٌ مَبْنِيٌّ لِمَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ" şeklinde ibaresinden daha doğru olacağını ifade eder. Çünkü son ibarede hem kelime fazlalığından dolayı tatvîl(uzatma) vardır hem de ism-i mevsûl olan "مَا"nın ifade ettiği anlam hususunda hafâ (kapalılık) mevcuttur. Ancak Ezherî, İbn Hişâm'ın uygun gördüğü bu iki ibarenin de problemli olduğunu belirtir. Öyle ki "فَعْلٌ مَبْنِيٌّ لِمَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ" şeklindeki ilk ibare, "ضَرْبَ" gibi meçhul mazi fiilleri kapsamasının yanı sıra "فَعْلٌ" gibi faili olmayan mazi fiilleri de kapsar. Dolayısıyla kastedilenin dışındaki fiilleri de kapsaması sebebiyle bu ibarede problem söz konusudur. İkinci ibarede ise meful kelimesi mutlak olarak zikredilmiş, mefulün bih, mefulün fih ya da başka şekilde herhangi bir kayıtlama/kısıtlama getirilmemiştir. Bu durumda kullanım sıklığı sebebiyle mefulün bihin kastedildiği düşünülür ve meçhul fiilin sadece mefulün bih için bina edildiği, onun dışında (naibü fail olarak) mecrur, zarf veya mastarın gelemeyeceği anlamı ortaya çıkar. Meçhul fiilin

³¹⁸ Rahmân, 55/37.

³¹⁹ İnşikak, 84/1.

³²⁰ Ezherî, *Müsili't-tullâb*, s. 166-167.

sadece mefulün bih için bina edileceğini kasteden ikinci ifade de eksik bilgi bulunması sebebiyle problemlidir. Sonuç olarak Ezherî, İbn Hişâm'ın savunduğu her iki ibarede de /noksanlığın/eksikliklerin var olduğunu ortaya koymuştur.³²¹

3. 1. 6. İbn Hişâm'a İtirazları

Ezherî, şerhinde 'musannif' diyerek İbn Hişâm'a sık sık atıfta bulunmuştur.³²² Çoğu zaman farklı eserlerindeki görüşlerinden faydalanarak şerhine bir yön verse de bazen eleştirdiği görüşleri de olmuştur. Kendi düşüncelerini/görüşlerini dile getirmekten çekinmeyen Ezherî, pek çok nahiv aliminden farklı düşündüğü hususları dile getirdiği gibi İbn Hişâm'a katılmadığı noktalarda da bunu net bir şekilde ifade etmiştir. Aşağıda geçen iki konuyu bu duruma örnek olarak zikredebiliriz.

1. Tefsiriyye cümlesinin tanımı bağlamında umde-fazla meselesi

İbn Hişâm, tefsîriyye cümlesinin tanımını *el-İ'râb an kavâ'id-i'râb* adlı eserinde "هي الكاشفة لحقيقة ما تليه وليست عمدة" "O, peşi sıra geldiği şeyin hakikatini açığa çıkarandır. Ve umde de değildir" şeklinde ifade etmiştir.³²³ Yani bu tanımla İbn Hişâm, tefsîriyye cümlesinin işlev açısından, bir kelimenin hakikatini açıkladığını, cümledeki konumu itibariyle ise cümlelerin asıl öğeleri olan mûsned ve mûsnedün ileyhden olmadığını ifade eder.³²⁴ Ancak Ezherî, bu tanımda geçen 'umde olmayacak' ifadesi yerine, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'inde "هي الفضلة الكاشفة لحقيقة ما تليه" "Tefsîriyye cümlesi, peşi sıra geldiği şeyin hakikatini açığa çıkaran fazladır." şeklinde belirttiği gibi³²⁵ 'fazla olacak' ibaresini kaydetmesinin daha doğru olacağı kanaatindedir. Bir başka ifadeyle Ezherî, tanımda, tanımı yapılan şeyin ne olmadığını değil de ne olduğunun söylenmesi gerektiğini savunur. Bunun sebebinin ise adem (yokluk) bildiren fasılların tanımlarda kullanılmasının tercih edilmemesine bağlar.³²⁶ Dolayısıyla İbn Hişâm'ın tanımda 'olacak şey' yerine onun zıttını kullanarak 'olmayacak şey' den bahsetmesi mantık ilminde tarifi şartlarını sağlamadığı için Ezherî tarafından eleştirilmiştir.³²⁷

2. İ'râb sanatında yetişen mu'ribin ayıplanacağı hususlar hakkında

İbn Hişâm, i'râb ilmiyle meşgul olan kimselerin kaçınması gereken hataların ilkinin, mu'ribin i'râb yaparken "faili mevcutsa failinden bahsetmeksizin fiili zikretmesi" olarak ifade etmiştir. Ezherî ise, İbn Hişâm'ın bu ifadesinde 'fiil' yerine 'amil', 'fail' yerine de

³²¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 273-274.

³²² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 52, 79, 115, 146.

³²³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 105.

³²⁴ Çağdaş çalışmalardan Ali Bulut'un Gânim Kadûrî el-Hamd'dan yaptığı çeviride ilgili kavramların izahı şu şekildedir: Arap gramerinde cümleler ister isim cümlesi ister fiil cümlesi olsun mûsned ve mûsnedün ileyh olmak üzere iki temel öğeden oluşur. Bu iki öge cümlelerin asli öğeleri olduğu için bunlara 'umde', bu ikisi dışındaki öğelere ise 'fazla' denir. Nahivciler, fazlalık kavramıyla cümleye mânâ açısından herhangi bir katkı sağlamayan, ya da istendiğinde atılabilen öğeleri kastetmemişlerdir. Fazlalıkla, cümlelerin asli öğesi olmayıp, kendisi olmadan da cümlelerin kurulabileceği öğeler kastedilir. Halbuki umdeler olmadan cümle kurulamaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Hamd, Gânim Kadûrî, "Nahiv Eserlerinin Te'lifinde Takip Edilen Yöntemler", çev. Ali Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:1, s. 382.

³²⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 459.

³²⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 106.

³²⁷ Tanımlamanın (tarifi) şartlarını muhakkik dipnotta belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 106.

‘mamul’ demesinin daha kapsamlı olacağını belirtmiş ve bu şekilde ifade edilmesini uygun görmüştür. Ezherî’ye göre cümle “mamulü mevcutsa mamulünden bahsetmeksizin amili zikretmesi” şeklinde kurulsaydı amil kelimesinin altına tüm fiiller ve isim-fiiller, mastarlar ve ism-i mastarlar, sıfatlar ve sıfat manasında olanlar dahil olurdu. Mamül kelimesi ile de fail ve nâib-ü fail, "كان" ve kardeşlerinin ismi, "إِنَّ" ve kardeşlerinin haberi ve buna benzer tüm kategoriler kastedilmiş olurdu.³²⁸ Böylece ibare daha kapsayıcı ve münasip olmuş olurdu. Sonuç itibarıyla Ezherî, İbn Hişâm’ı ifadesinin sınırlı kaldığı, daha doğru kelimeler kullanması gerektiği hususunda eleştirmiş ve bu konunun tashihi sebepleriyle birlikte zikretmiştir.

3. 2. İstişhâd

Câhiliye devrinde Araplar, dil ve edebiyat yönünden oldukça ileri bir seviyedeydi. Herhangi bir gramer kaidelerinin bulunmamasına rağmen Arapçayı fasih bir şekilde, i’râb hatası yapmaksızın konuşmaları, bu hususun kendilerinde meleke haline gelmesiyle ilgilidir. Ancak işitmeye dayalı bu melekenin, İslâmiyet’in yayılmasıyla birlikte yapılan fetihlerin ardından yavaş yavaş kaybolmaya başladığı görülür. Çünkü fetihler neticesinde Arapların farklı milletlerle etkileşimleri artmış ve önceleri sadece fasih kelâm işiten Araplar artık dillerini yeni öğrenen ve tabii olarak da konuşmada hata edebilen kişilerle muhatap olmuşlardır. Böylece başta Arap olmayanlarda ortaya çıkan ‘lahn’ (Arap dilinde i’râb, terkip hataları, telaffuz bozuklukları) zamanla Araplara da intikal etmiş ve bu durum günlük konuşmanın ötesinde Kur’ân-ı Kerîm kıraatinde de görülmeye başlanmıştır.³²⁹ Ancak Allah’ın kelâmında yapılacak en ufak hata, mânânın tamamen farklılaşması dolayısıyla şer’i hükümlerin de değişmesi gibi ciddi problemlere yol açacağı için Kur’ân-ı Kerîm’de ‘lahn’ kabul edilemez bir durumdu. Ve bu vaziyet, Kur’ân-ı Kerîm’in harekelenmesi, i’râbının yapılması, akabinde henüz belirli sınırları olmayan Arap gramerinin inşası ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaca binaen Arap dili grameri üzerine yapılan çalışmalarda kaidelerin tespit edilmesi ve bilinmeyen kelimelerin belirlenmesi noktasında güvenilir örneklerle ihtiyaç duyulmuş ve bizim de konumuzu teşkil eden istişhâd mevzusu ortaya çıkmıştır.³³⁰

Genel hatlarıyla istişhâd konusunun ortaya çıkış sürecine değindikten sonra istişhâd kelimesinin kavramsal analizine geçecek olursak, “el-İstişhâd” (الإِشْتِشَاد) kelimesi, “şehide” (شَهِدَ) kökünden türemiş istif’âl bâbında bir mastardır. “شَهِدَ” kökü, hazır olmak; bulunmak; şahit getirmek, şahit göstermek, şahit olmak; görmek, öğrenmek; tâyin etmek; kesin haber vermek ve bildirmek anlamlarına gelir. Bu fiil kökünden ism-i fâil sîgasında gelen “eş-şâhid” (الشَّاهِدَ) kelimesi, “hazır, gelen”, “tanık”, “dil” manalarında ve konumuzla da yakından alakalıdır. “el-İstişhâd” (الإِشْتِشَاد) mastarının fiili ise, harf-i cerli ya da harf-i cersiz şekilde kullanılır. Buna göre harf-i cersiz kullanıldığında “birinin

³²⁸ Ezherî, *Mûsilü’t-tullâb*, s. 280.

³²⁹ Özbalıkcı, Mehmet Reşit, *Kur’ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul, Yeni Akademi Yay., 2006, s. 21-25.

³³⁰ Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, s. 30-31; Tutkal, Mehmet Hadin, “İbn Hişâm’ın Şerh’u Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ’da İstişhâd Ettiği Ayetler”, (Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s. 24.

şahitliğini istemek”; bâ (ب) harf-i ceriyle kullanıldığında “şahitlik hususunda birinin yardımını istemek” anlamına gelir.³³¹

Terim olarak istiṣhâd, çeşitli ilim dallarında farklı manalara gelmektedir. Arap dili açısından ise istiṣhâd; “Arapça bir kelime veya cümlelerin kullanılışını ve vaz’ının sıhhatini, bir kaidenin doğruluğunu, bir âyet veya hafızası sağlam, konuşması fasih olan bir Arap’tan sahih senetle gelen naklî bir delille ispat etmek” demektir.³³² Bu tanımdan anlaşıldığı üzere istiṣhâd, Arapça bir kelimenin veya cümlelerin kullanım doğruluğunu, Arap dili kaidelerinin sıhhatini kesinleştirmek üzere âyet, hadis veya belli şartları sağladığında şiirle ispat etme çabasıdır.

Bazı kaynaklarda “el-ihticâc” (الإحتجاج) ve “el-istidlâl” (الاستدلال) terimleri de istiṣhâd kelimesi ile aynı anlamda kullanılmıştır.³³³ İstiṣhâd kavramı ile bağlantılı olan “eş-şâhid” (الشاهد) terimi ise istiṣhâd için getirilen delile denir. “el-misâl” (المثال) kelimesi de “eş-şâhid” ile yakın anlamlı olsa da aralarında önemli bir ayrım bulunur. Öyle ki, misâl, Arapça dil bilgisi kaidelerini açıklamak, izah etmek üzere getirilirken şâhit ise o kullanımın doğruluğunu kanıtlamak için getirilir. Dolayısıyla şâhit kelimesi misâlden daha hususidir.³³⁴ Çünkü izah etmek ispat etmeyi de içinde barındırır, ancak ispat etmek izah etmeyi kapsamaz.³³⁵

İstiṣhâd konusu, Arap dilinde önemli bir yere sahiptir. Zira Arap dilinin bir bölümü olan nahiv ilminin temel konusudur. Nahiv ilminin kaynakları hususunda ileri sürülen görüşlerin ortak noktası “semâ” diğer ifadeyle “nakil”dir.³³⁶ Nakil ise istiṣhâdın da kaynakları olan Kur’ân-ı Kerîm ve kıraatlerini, Hz. Peygamber’in hadislerini ve belli şartlar çerçevesinde fasih Araplardan nakledilen Arap kelâmını ifade eder.³³⁷ *Mûsilü’t-tullâb*’ın ayırt edici özelliklerinden biri de istiṣhâd açısından zengin olmasıdır. Bu yönüyle eseri incelemek hem müellifi hem eseri daha yakından tanıma noktasında fayda sağlayacaktır. Bu minvalde aşağıda yer alan başlıklarda, istiṣhâdın da kaynakları olan Kur’ân-ı Kerîm, hadisler ve Arap kelimelerine, istiṣhâd açısından kısaca değinmenin yanı sıra Ezherî’nin *Mûsilü’t-tullâb*’ında getirdiği şâhitler de sunulacaktır.

³³¹ İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut, Dâru’s-Sâdır, ty., III, 238-243; ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü’l-‘Arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, Kuveyt, Vizâretü’l-İlâm, 1994, VIII, 252-261; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, s. 714; Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 41.

³³² Afgânî, Saîd, *Fî usûli’n-nahv*, Beyrut, el-Mektebü’l-İslâmî, 1987, s. 6; Bolelli, Nusrettin, “Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi”, *MÜİFD*, sayı: 5-6, yıl: 1993, s. 165.

³³³ Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, thk. Mahmut Süleyman Yakut, İskenderiye, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, 2006, s. 89; Afgânî, Saîd, *Fî usûli’n-nahv*, Beyrut, el-Mektebü’l-İslâmî, 1987, s. 54; Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 42.

³³⁴ et-Teftâzânî, Sâdeddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah, *el-Mutavvel alâ telhisi’l-meâni*, y.y., Muharrem Efendi Matbaası, 1310, s. 10-11.

³³⁵ Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 43.

³³⁶ İbn Cinnî’ye göre nahvin delilleri, semâ, icmâ, kıyâs iken İbnü’l-Enbârî, nakil, kıyâs ve istiṣhâb olarak ifade etmiştir. es-Suyuti ise semâ, kıyâs, icmâ ve istiṣhâb olarak zikretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 14; Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 44.

³³⁷ Özbalıkcı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 65.

3. 2. 1. Kur'ân-ı Kerîm ile İstişhâd

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e nâzil olmuş ve aynı şekliyle kendisi tarafından vahiy kâtiplerine yazdırılarak sonraki nesillere ulaştırılmış mütevâtir bir kitaptır.³³⁸ Kur'ân-ı Kerîm, istişhâdın kaynakları arasında ilk sırada yer alır ve zaten istişhâda en layık kaynak da odur. Zira Kur'ân-ı Kerîm Araplar, edebiyat alanında oldukça ileri bir seviyede iken nâzil olmuş, fasih ve belîğ lafzıyla herkesi hayran bırakan şekilde onlara meydan okumuştur.³³⁹ Henüz Arap dili gramer kurallarının dahi tespit edilmediği bir dönemde nazil olan ve her açıdan mükemmel olan bu kitap, Arapça kelime ve cümlelerin en doğru kullanımlarını bünyesinde barındırmış ve hiç şüphesiz nâzil olduğu şekliyle de bu ifadeleri muhafaza ederek günümüze intikal etmiştir.³⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in kırâatleri hususunda da mütevâtir, şâz ve âhad kırâatlerle istişhâd konusunda alimler ittifak etmiştir.³⁴¹ Netice olarak Kur'ân-ı Kerîm ve kırâatleri, Arapça kelime ve cümlelerin isti'mâlinde, gramer kâidelerinin vaz'ında istişhâd yönünden ilk sırayı almıştır.

Ezherî ayet istişhâdına eserinde sıklıkla yer vermiştir. İbn Hişâm'ın getirdiği şâhit ayetlerinin yanı sıra kendisi de çok sayıda ayet istişhâdına başvurur. Ezherî'nin hangi konularda hangi ayetleri şâhit gösterdiği aşağıda yer alan örnekler incelendiğinde görülebilir. Ancak konular, mesele bazlı ele alındığı için yeri geldiğinde aynı başlık altında Ezherî'nin şâhit getirdiği bazı Arap şiirine dair örnekler de yer alabilir.

1. Mübtedanın Mastar-ı Müevvel Olarak Gelmesi:

Arapçada cümle, isim ve fiil cümlesi şeklinde iki kısma ayrılır. İsimle başlayan cümleye isim cümlesi, fiille başlayan cümleye ise fiil cümlesi denir. İsim cümlesinin başladığı isim (yani mübteda), sarîh isim, mastar-ı müevvel isim, kendisiyle yetindiği şeyi raf' yapan vasıf ve isim fiil olabilir. Ezherî de mübtedanın mastar-ı müevvel olarak gelebileceğine şu ayeti delil olarak getirmiştir: "وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ" "*Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*"³⁴² Ayette de görüldüğü gibi mübteda olan "أَنْ تَصُومُوا" mastar-ı müevvel olarak gelmiştir ve ayetin takdîri "صَوْمُكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ" şeklindedir.³⁴³

2. Fiil Cümlesinin Kendisiyle Başladığı Fiil Hakkında:

Fiil cümlesi, fiil ile başlayan cümledir. Ancak fiillerin farklı kategorilere göre pek çok çeşitleri vardır. Ezherî de bu doğrultuda fiilin, mazi, muzari, emir veya mutasarrıf, camid veya tam, nakıs ya da malum, meçhul olmasının arasında bir fark bulunmadığını, tüm bu saydığı fiillerle başlayan cümlelerin fiil cümlesi sayıldığını ifade etmiştir. Bunlardan meçhul fiil ile başlayan bir fiil cümlesine ayet istişhâdıyla yer vermiştir. قُلْ

³³⁸ Sancak, Yusuf, "Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhad ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 9, sayı: 24 (Yaz 2005), s. 28.

³³⁹ Bulut, *Belâgat: Meânî-Beyân-Bedî*, s. 19.

³⁴⁰ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 65-67.

³⁴¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 75; Durmuş, İsmail, "İstişhâd", *DİA*, 396.

³⁴² Bakara, 2/184.

³⁴³ Ezherî, *Müsilü't-tullâb*, s. 31.

"الْحَرَّاصُونَ" *"Cehalet içinde gaflete dalmış olan yalancılar kahrolsun!"*³⁴⁴ Ayette de geçtiği üzere meçhul fiil olan "فَقِيلَ" ile başlayan cümle, fiil cümlesidir.³⁴⁵

3. Fiil Cümlesinde Mâmülün Fiile Takdîmi:

Fiil ile başlayan cümleye fiil cümlesi denir. Bu cümlede fiil ister mezkûr, ister mahzûf olsun, veyahut fiilin mamulü ister fiile takkaddüm etsin veya etmesin, bu durumlar o cümlelerin fiil cümlesi olduğu gerçeğini değiştirmez. Müellif de fiilin mâmülünün, kendisine takdîm ettiği bir ayeti (bu) konuya delil olarak getirmiştir. "فَقَرِيفًا" *"Bir kısmını yalanladınız, bir kısmını öldürdünüz."*³⁴⁶ Ayette "كَذَّبْتُمْ" fiilinin mefulün bihi olmak suretiyle mamulü olan "قَرِيفًا" kelimesi, amilinin (كَذَّبْتُمْ) önüne geçmiştir. Ve takaddüm sebebiyle fiille başlamasa dahi bu cümle fiil cümlesi sayılmaktadır. Ayrıca devamındaki ikinci cümlede de aynı durum geçerlidir.³⁴⁷

4. Cümlelerin Mahallen Mecrur Olması:

Yerlerine müfret bir ismin konulmasının caiz ve mümkün olduğu cümleler, iraptan mahalli olan cümlelerdir.³⁴⁸ İbn Hişâm, *Kavâ'idü'l-irab*'ında iraptan mahalli olan cümleleri yedi kısımda incelemiştir. Bunlardan biri de cümlelerin muzafun ileyh konumunda gelmesi ve bunun neticesinde cümlelerin iraptan mahal alıp, mahallen mecrur olmasıdır. Mazi manasına delalet eden إِذْ , müstakbele delalet eden إِذَا , mekan anlamı ifade eden حَيْث , vucudiyyet لَمَّا sı gibi bazı harfler (de) vardır ki bunlardan sonra gelen cümleler de muzafun ileyh sayılarak mahallen mecrur olurlar. Ezherî bahsi geçen إِذْ'den sonra gelen cümlelerin mahallen mecrur olduğunu ve bu إِذْ'in hem isim hem de fiil cümlesine dahil olabileceğini şu ayetlerle delillendirmiştir; "وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ" *"Hatırlayın ki siz azınlıktınız..."*³⁴⁹, "وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا" *"Hatırlayın siz azdınız..."*³⁵⁰. Görüldüğü gibi ilk ayette إِذْ'den sonra isim cümlesi ikinci ayette ise fiil cümlesi gelmiştir. Ayrıca Ezherî, إِذَا'dan sonra gelen cümlelerin mahallen mecrur olacağı konusuna da "إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ" *"Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde..."*³⁵¹ ayetini delil olarak getirmiştir.³⁵²

5. Cümle-i Mu'tarız:

İraptan mahalli olan cümleler ve iraptan mahalli olmayan cümleler şeklindeki ayırım, cümlelerin müfrede tevil edilebilir edilememe durumuyla ilgilidir. Cümle müfret ile tevil edilebiliyorsa iraptan mahalli olan cümle, tevil edilemiyorsa iraptan mahalli olmayan cümle şeklinde isimlendirilir.³⁵³ İbn Hişâm, iraptan mahalli olan cümleler gibi iraptan mahalli olmayan cümleleri de yedi kategoride ele almıştır ve genel kabul de bu şekildedir. Bir cümlelerin öğeleri arasında zikredilen ve o cümleden çıkartıldığında anlam bozukluğuna sebebiyet vermeyip sadece mana daralması yapan ara cümle yani cümle-i

³⁴⁴ Zâriyât, 51/10.

³⁴⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 32.

³⁴⁶ Bakara, 2/87.

³⁴⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 33.

³⁴⁸ Tural, *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri*, s. 65.

³⁴⁹ Enfal, 8/26.

³⁵⁰ Araf, 7/86.

³⁵¹ Nasr, 110/1.

³⁵² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 58.

³⁵³ Şimşek, "Arap Gramerinde İ'rabta Mahalli Olmayan Cümleler", s. 139.

mu'tarıza, iraptan mahalli olmayan cümlelerdendir. Cümle-i mu'tarıza mübtada-haber, fiil-fail, kasem-cevabı gibi pek çok cümle ögesinin arasında gelebilir/girebilir. Ve şart ile cevabı arasında gelmesi de bu muhtelif yerlerden biridir. Müellif (Ezherî) cümle-i mu'tarıza'nın şart fiili ile cevabı arasında gelmesine şu ayeti delil/istişhad olarak getirmiştir. " فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ " "Eğer yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- ateşten sakının."³⁵⁴ Ayette cümle-i mu'tarıza olan " وَلَنْ تَفْعَلُوا ", şart fiili " فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا " ile cevabı " فَاتَّقُوا النَّارَ " arasına girmiştir.³⁵⁵

6. Kasemin Cevabı:

Kasemin cevabı olarak gelen cümle iraptan mahalli olmayan cümleler arasında yer alır. Kasem fiili veya kasem harfi ister cümlede zikredilmiş olsun ister sadece kasem harfi bulunsun veyahut her ikisi de cümlede yer almasın kasemin cevabının durumunda bir farklılık meydana gelmez. Ezherî, kasem fiilinin de kasem harfinin de bulunmamasına rağmen kasemin cevabının olduğu bir ayeti delil getirerek mevzuyu açıklamıştır. "وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ" "Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu (kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız.' diye söz almıştı."³⁵⁶ Bahsi geçen kasem fiili ve harfinin ayette bulunmamasına rağmen, " لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ " cümlesinin kasemin cevabı olarak gelmesi bu ayeti şahit ayet kılmış ve konunun delili olmasını sağlamıştır. " لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ " cümlesinin kasemin cevabı olarak gelmesi ayette geçen "وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ" in anlamından çıkartılır. Çünkü söz almak anlamına gelen bu ifade onlardan yemin talep etme manasını da içinde barındırır.³⁵⁷

7. Zâid Harf-i Cerler:

Bütün harf-i cerlerin fiil veya ismi fail, ismi meful, mastar gibi şibih fiile taalluk etmesi yani tüm harficerlerin bir müteallakının olması gerekir. Müellifimiz Ezherî, taalluk ile kastedilenin, car ve mecrurun mahallinde nasb veya raf' olarak amel etmek olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁸ Amelî yönünü açıklamasının yanı sıra mana itibarıyla taalluk, mecrurun meteallak ile alakanması, aralarında anlam bağı kurmasıdır. Ancak bazı harf-i cerlerin cümlede zâid olarak bulunmalarından dolayı mütellakları yoktur. Yani zâid harf-i cerler birşeyle taalluk kurmazlar çünkü taalluk mana bakımından bir irtibattır, zâid harf-i cer de ise dahil olduğu şeyin manasıyla irtibatlanacak bir anlam yoktur ancak o, kelama tekid ve takviye (güçlendirme) için gelir. "الباء" harf-i de ceri zâid olarak kullanılabilen/gelen harf-i cerler arasında yer alır. Ve Ezherî, 'fail, meful, mübtada, menfî nesh edatının haberi' konumlarında geldiğinde "الباء" harf-i cerinin zâid olabileceğini zikretmiştir. Bu konumlardan mefulde ve menfî nesh edatının haberinde zâid olarak gelmesine ayet ile şahit getirmiştir. " وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ " "(Kendi) ellerinizle (kendinizi) tehlikeye atmayın!"³⁵⁹ ayeti, "الباء" harf-i cerinin aslında mefulün bih olan "أَيْدِيكُمْ" kelimesinde semaen zâid olduğuna işaret eden ayettir. "أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ" "Allah kuluna kâfi değil

³⁵⁴ Bakara, 2/24.

³⁵⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 98.

³⁵⁶ Âli İmran, 3/187.

³⁵⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 119.

³⁵⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 135.

³⁵⁹ Bakara, 2/195.

midir?"³⁶⁰ ayetinde ise "الباء" harf-i ceri menfi nesh edatlarından "ليس" nin haberinde gelmiştir ve bu ayette "الباء" harficeri kıyasen zâid olarak kullanılmıştır. Öyle ki harficer cümlede anlam bakımında herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir.³⁶¹

Ayrıca "من" harficeri de zâid olarak gelebilen harfi cerlerdendir. Ezherî onun da fail, meful ve mübteda konumlarında zâid gelebileceğini ifade etmiş, fail ve mefulde zâid olarak geldiği ayetleri zikretmiştir. "أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ" “'Bize bir müjdeleyici gelmedi.' dersiniz diye...”³⁶² ayetinde "من" harf-i ceri fail olarak geçen "بَشِيرٍ" kelimesine gelmiş ve zâid olarak kullanılmıştır. "مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَوتٍ" “'Rahmân'ın yaratmasında bir uyumsuzluk göremezsin.”³⁶³ ayetinde ise mefulün bih olan "تَفَوتٍ" kelimesine gelerek zâid olarak kullanılmıştır. (Kur'ân'da geçen zâid harf-i cerlerin Kur'ân'a saygı sebebiyle 'zâid' olarak değil 'sıla' veya 'müekkid' olarak isimlendirildiği de bilinmesi gereken bir husustur.)³⁶⁴

8. "بلى" nın Kullanımı:

"بلى" menfi (olumsuz) bir kelamı müsbete çevirmek için vaz' edilmiş cevap harfidir. Kelamdaki menfilik, istifham ile veya istifham edatı olmaksızın iki şekilde de gelebilir. Menfilğin istifham edatıyla geldiği cümleye cevap olan "بلى", hakikî, tevbîhî (kınama) veya takrîrî (onaylama) olmak üzere üç farklı anlam ifade eder. Hâlid el-Ezherî ise İbn Hişâm'ın metinde örneğini zikretmediği "بلى" nın tevbîhî anlamda kullanılmasına şu şahit ayeti örnek/delil getirmiştir. "أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَى" “'Yoksa onların sırlarını ve fısıltılarını işitmeyeceğimizi mi zannediyorlar? Hayır, (işitiyoruz).”³⁶⁵ Âyeti Kerîme'de olumsuzluk içeren “işitmeyeceğimizi mi zannediyorlar?” sorusuna gerçek bir manada değil, “tabiki işitiyoruz” anlamında kınayıcı, ayıplayıcı bir şekilde "بلى" ile cevap verilmiştir.³⁶⁶

9. "إِذَا" nın Kullanımı:

"إِذَا", mufâce (fucaiyye) harfi olarak da zarf olarak da kullanılabilir. Zarf olduğunda genellikle şart manası içeren müstakbel zaman zarfı olarak kullanılır. Ve bu durumda "إِذَا", kendinden sonra gelen şart cümlesine muzaf olur ve o cümleyi muzafun ileyh olmak üzere mahallen mecrur kılar. Zarf olarak gelen "إِذَا" nın, nadir de olsa mazi için veya şart manası taşımayan müstakbel zaman için kullanım örnekleri mevcuttur. Ezherî de "إِذَا" nın şart manası taşımaksızın müstakbel zaman zarfı olarak geldiği kullanımına bir ayeti şahit olarak getirmiştir. "وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ" “'Ve öfkelenedikleri zaman bağışlarlar.”³⁶⁷ Ve bu durumda "إِذَا" nın şart veya cevap cümlesi yoktur ve kendinden sonra gelen şart cümlesine muzaf olma gibi bir durumu da söz konusu değildir.³⁶⁸

³⁶⁰ Zümer, 39/36.

³⁶¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 138-139.

³⁶² Mâide, 5/19.

³⁶³ Mülk, 67/3.

³⁶⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 139.

³⁶⁵ Zuhuf, 43/80.

³⁶⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 163; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, I, 131-132.

³⁶⁷ Şûrâ, 42/37.

³⁶⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 165; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, I, 108; Râcihi, *Tatbiku'n-nahvi*, s. 270-271.

Bunların yanı sıra "إِذَا" müstakbel zaman ifade etmediği durumlarda mazi zaman için veya kasemden sonra gelirse hal için zarf olarak kullanılabilir. "وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ" "*Battığı zaman yıldızın yemin olsun ki!*"³⁶⁹ ayetinde Ezherî, istikbal manası taşımayan "إِذَا"nın kasemden sonra hal için geldiğine delil getirmiştir.³⁷⁰

10. "كَلَّا"nın Kullanımı:

İbn Hişâm "كَلَّا"nın üç manası olduğunu belirtmiş ve sırasıyla birinci manasının recz(engelleme), ikinci manasının cevap ve tasdik, üçüncü manasının ise "حَقًّا" veya "أَلَا" olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü kısımda, "كَلَّا"nın "حَقًّا" anlamında mı yoksa "أَلَا" anlamında mı olduğuyla ilgili ihtilaf söz konusudur. Öyle ki "كَلَّا لَا تُطِغُهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ" "*Hayır! Sakın sen ona uyma; secde et ve Rabbine yaklaş.*"³⁷¹ ayetinden yola çıkarak/hareketle Kisâî ve İbnü'l-Enbârî "حَقًّا لَا تُطِغُهُ" şeklinde, Ebû Hâtim ve Zeccâc ise "أَلَا لَا تُطِغُهُ" şeklinde ayeti takdir etmişlerdir. Yani Kisâî ve İbnü'l-Enbârî "كَلَّا"nın 'gerçekten, kesinlikle' anlamına gelen "حَقًّا" manasında olduğunu, Ebû Hâtim ve Zeccâc da "كَلَّا"nın iftitah/tenbih harflerinden olan "أَلَا" manasında olduğunu öne sürmüştür. İbn Hişâm ise "كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ" "*Hayır, muhakkak ki insan azgınlık eder.*"³⁷² ayetinde "كَلَّا"dan sonra gelen "ان"nun, "إِنَّ" şeklinde gelmesini delil göstererek/işaret ederek/delil kabul ederek "كَلَّا"nın iftitah harfi "أَلَا" anlamında olduğunu savunmuştur. Bu konuda Ezherî, İbn Hişâm'a katılarak, biri ayetten, diğeri Arap şiirinden olmak üzere onun görüşünü destekleyen iki delil getirmiştir. "*Muhakkak ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur.*"³⁷³

"أَحَقُّ أَنْ جِيرَتَنَا اسْتَقْلُوا فَيَتَيْنَا وَيَبْهَتُهُمْ قَرِيبٌ"

"*Komşularımız gerçekten göç edip gittiler mi? Öyleyse, niyetlerimiz birbirinden ayrılmış.*"³⁷⁴

Ezherî, yukarıda geçtiği üzere "أَلَا"dan sonra "إِنَّ"nin geldiğini ayet istişhadiyle, "حَقًّا"dan sonra "أَنَّ"nin geldiğini Arap şiiriyle delillendirmiştir. Dolayısıyla "كَلَّا"dan sonra da "إِنَّ" geldiğine göre aralarındaki kullanım benzerliği sebebiyle "كَلَّا"nın "أَلَا" anlamında olduğu sonucuna kesinleştirmiştir.³⁷⁵

11. "إِنْ" in Kullanımı:

"إِنْ" edatının şartiyye, nâfiye, muhaffefe ve zâide olmak üzere dört farklı şekilde kullanımı mevcuttur. Bu kullanımlardan İ-i nâfiye, isim cümlesinin başına gelebileceği gibi mazi veya muzari fiil ile başlayan fiil cümlesinin başına da dahil olabilir. "إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا" "*Biz iyilikten başka bir şey istemedik.*"³⁷⁶ ayetiyle Ezherî, "إِنْ"-i nâfiyenin mazi fiille başlayan cümleye geldiğini göstermiştir. Muzari ile başlayan cümleye dahil olduğunu

³⁶⁹ Necm, 53/1.

³⁷⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 167-168.

³⁷¹ Alak, 96/19.

³⁷² Alak, 96/6.

³⁷³ Yunus, 10/62.

³⁷⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 191.

³⁷⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 190-191.

³⁷⁶ Tevbe, 9/107.

ise şu ayet ile delil getirmiştir: "إِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا" “Hayır o zalimler, birbirlerine aldatmadan başka bir vaadde bulunmuyorlar.”³⁷⁷

إِنْ-i nafiye cumhura göre amel etmez ancak ehl-i âliyyeye göre "لَيْسَ" nin ameli gibi amel ederek, nesirde de şiirde de ismini raf', haberini nasb yapar. Ezherî aşağıda bulunan şiiri, "إِنْ"-i nâfiyenin "لَيْسَ" gibi amel ettiğine delil olarak getirmiştir/sunmuştur.

"إِنْ هُوَ مُسْتَوَلِيًّا عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَى أَصْغَفِ الْمَجَانِينِ"

“O, delilerin en zayıflarından başka hiç kimseye hâkim değildir.”³⁷⁸

İstişhâd getirilen beyitte de görüldüğü gibi "إِنْ هُوَ مُسْتَوَلِيًّا" cümlesinde "إِنْ"-i nâfiye, "لَيْسَ" gibi amel ederek ismi "هو" i mahallinde raf', haberi "مُسْتَوَلِيًّا" kelimesini ise nasb etmiştir.

12. "أَنْ" in Kullanımı:

"أَنْ" edatının, mastariyye, zâide, müfessire ve muhaffefe olmak üzere dört farklı şekilde kullanımı mevcuttur. أَنْ-i müfessireden kastedilen, mücmel (kapalı) bir ifadeyi izah etmek üzere tefsir harfi olarak ("أَيَّ" gibi) kullanılmasıdır. Bu manada "أَيَّ" ile aynı işlevi görmektedir, yani ikisi de temelde tefsir harfi olarak kullanılır. Ancak "أَيَّ" harfinin kelimada kullanım alanı daha geniştir. Çünkü "أَيَّ" in tefsir harfi olarak kullanılabilmesi için gerekli şartları bulunmazken, "أَنْ" için bazı şartlar söz konusudur. "أَنْ" harfinin müfessire olarak kullanım şartlarının ilki, kavl (قول) manası içeren, ancak kendisinde onun (ق و ل) harflerinden bir harf bulunmayan cümleden sonra gelmesi, ikincisi kendisine cer harfi bitişmemesi, üçüncüsü ise sonrasında müfret değil isim cümlesi ya da fiil cümlesi bulunmasıdır. Ezherî de kendisinden sonra isim cümlesinin yer aldığı أَنْ-i tefsiriyyenin kullanımına şu ayeti şahit göstermiştir; "وَتُودُوا أَنْ تَلَکُمُ الْجَنَّةُ أَوْ تَتَمُوهَا" “.....varis kalındığınız cennet işte budur, diye nida olunurlar.”³⁷⁹ Bütün şartları taşıyan "أَنْ", ayette görüldüğü gibi "وَتُودُوا" “nida edildiler” cümlesinin açıklamasını getirerek "أَنْ"-i tefsiriyye olarak kullanılmıştır.³⁸⁰

13. "ما" nın Kullanımı:

İbn Hişâm, "ما" harfinin kullanım yerlerini açıklarken öncelikle isim olan "ما" ve harf olan "ما" diye ikiye ayırır. Harf olan "ما" nın beş farklı işlevinin olduğunu belirtir ve bunları şu şekilde sıralar: 1. Nâfiye, 2. Zarf³⁸¹ manası olmaksızın mastariyye, 3. Zarfiyye manasıyla birlikte mastariyye, 4. Kâffe (amelden düşüren) ve 5. Zâide.³⁸² Temimlilere

³⁷⁷ Fâtır, 35/40; Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 201.

³⁷⁸ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 201; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akil*, I, 317.

³⁷⁹ A'râf, 7/43.

³⁸⁰ Ezherî, *Mûsilü 't-tullâb*, s. 210; Kafiye, *Şerhu Kavaidi 'l-i 'rab*, s. 363-364; İbn Hişâm, *Mugni 'l-lebib*, I, 39-41.

³⁸¹ İbn Hişâm buradaki 'zarfiyye' kelimesini, 'zamaniyye' kelimesi ile değiştirmenin daha uygun olacağı kanaatinde. Bu düşüncesini "كَلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشْأَوْ فِيهِ" “Onları her aydınlatmasında onun (ışığında) yürürler.” (Bakara, 2/20) ayetini zikrederek şöyle belirtir: Burada mukadder zaman ifadesi olan "ما", mecrurdur ve mecrur kelime de zarf olarak isimlendirilmez. Bkz. İbn Hişâm, *Mugni 'l-lebib*, I, 335.

³⁸² İbn Hişâm *Mugni 'l-lebib*'inde harf olan "ما" yı, *Kavâ'idü 'l-i 'rab* metninde geçenden farklı olarak üç kısma ayırır. Bunlar nâfiye, mastariyye ve zâidedir. Ancak mastariyyeyi, zamaniyye ve gayri zamaniyye olmak üzere iki kısma, zâideyi de kâffe ve gayri kâffe olmak üzere iki kısma ayırır. Taksimat farklı

göre hiçbir şekilde amel edemeyen³⁸³ nefiy harfi "ما", Hicazlılara göre bazı şartlar³⁸⁴ gerçekleştiğinde "لَيْسَ" gibi amel eder. İbn Hişâm'ın bu konudaki ayet istişhâdının ardından, Ezherî de bir şahit ayet getirerek mevzunun pekişmesini sağlamıştır. "مَا هُنَّ" "O kadınlar onların anaları değildir"³⁸⁵ Burada "هُنَّ" kelimesinin "ما"nın ismi, "أُمَّهَاتِهِمْ" kelimesinin de "ما"nın haberi olarak gelmesi sebebiyle, bu ayet "ما"nın "لَيْسَ" gibi amel ettiğine delil gösterilmiştir.³⁸⁶

14. "أَمَّا" Harfi:

İbn Hişâm "أَمَّا"nın irabı ile ilgili, onun şart, tafsil ve tekid harfi olduğunu söylemesinin üzerine/ardından Ezherî de bu doğrultuda "فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ" "Öyleyse sakın yetimi ezme!"³⁸⁷ ayetini şahit getirmiştir. Zira ayette "أَمَّا" harfi bu üç anlamı da ifade eder. Bunun yanı sıra Ezherî "أَمَّا"nın tafsil manası olmaksızın şart ve tekid ifade edebileceğini de "أَمَّا زَيْدٌ فَمُنْطَلِقٌ" örneğiyle zikretmiştir.³⁸⁸

15. Cevap Cümlesinin Başına Gelen "ف":

Cevap cümlesinin başına gelen "ف" harfiyle ilgili İbn Hişâm, "جَوَابُ الشَّرْطِ" (şartın cevabı) değil de "رَبْطَةُ لَجَوَابِ الشَّرْطِ" (şartın cevabını bağlayan harf) denmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Çünkü 'şartın cevabı' ifadesi sadece "ف" harfini değil ayrıca onun dahil olduğu cevap cümlesini de içine alır. Dolayısıyla 'şartın cevabını (şart ile) bağlayan harf' denmesi daha doğru bir ifade olur. Ezherî de şartın ardından gelen, râbîta işlevi gören "ف" harfi hakkında şahit ayet getirmiştir.³⁸⁹ "وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بَضْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ" "Şayet Allah sana bir zarar dokundursa, bunu O'ndan başka giderecek yoktur. Fakat sana bir hayır dokunduracak olsa onu da kimse gideremez. Bil ki O, her şeye hakkıyla gücü yetendir."³⁹⁰

3. 2. 2. Hadisler ile İstişhâd

Dil âlimleri, İslâm dininin ikinci kaynağı sayılan hadislerin, Kur'ân-ı Kerîm gibi, Arap dilinin kelime yapısına, gramerine, edebî sanatlarına tesir ettiği, onu aslı üzere muhafaza etmede önemli rol oynadığı ve zenginleştirdiği konusunda ittifak etmiştir. Ancak ilk nahiv âlimleri âyet ve şiirlerden şâhit getirirken, hadislerden delil getirme konusunda çekimser davranmışlardır.³⁹¹ Dolayısıyla hadisleri şâhit göstermenin câiz olup olmadığı mevzusu, dil bilginleri arasında tartışmalı bir mesele haline gelmiştir.³⁹² İlk grup, hadislerin mânâ ile rivayetinin varlığı ve Arap olmayan kimselerin de hadis ilmiyle olan meşguliyetleri sebebiyle ortaya çıkabilecek dilsel hatalardan ötürü hadislerle

şekilde olsa da netice itibariyle harf olan "ما" *Muğni'l-lebib*'de de toplamda beş kısımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 333-349.

³⁸³ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akil*, I, 302.

³⁸⁴ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akil*, I, 303.

³⁸⁵ Mücâdele, 58/2.

³⁸⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 262-263; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 333.

³⁸⁷ Duhâ, 93/9.

³⁸⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 275; Kafiye, *Şerhu Kavaidi'l-i'rab*, s. 499-500.

³⁸⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 276.

³⁹⁰ En'âm, 6/17.

³⁹¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 89; Bolelli, Nusrettin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv ve Sarf Terimleri*, İstanbul, Yasin Yay., 2006, s. 165-166.

³⁹² Durmuş, "İstişhâd", *DİA*, 396.

istişhâdı mutlak surette câiz görmezken, ikinci grup Hz. Peygamber'in Araplar içerisinde en fasih konuşan kimse olması hasebiyle hadislerin istişhâd konusunda şiirlerden daha güvenilir olduğu görüşündedir. Bu iki grup arasında bulunan ve orta yolu benimseyen kimseler de vardır ki hadislerle istişhâdı belirli şartlarla câiz görmüşlerdir.³⁹³

İbn Hişâm'ın *Kavâ'idü'l-irab* metninde sadece bir hadis şahit olarak gösterilmiştir. Bu zikredilen şahit hadis de İbn Hişâm'a değil, kitabında görüşüne yer verdiği İbn Hişâm el-Lahmî'ye aittir. Ezherî de hadisleri şahit olarak göstermeyi İbn Hişâm gibi çok tercih etmemiştir. İbn Hişâm'ın metninde zikredilen hadise ek olarak Ezherî de şerhte toplam üç hadise yer vermiştir. Ancak bunların ikisi -aşağıda zikredileceği gibi- metinde gelen hadisin farklı iki rivayetidir. Sonuç olarak şerhte izlediği metod göz önüne alındığında Ezherî'nin gramer kurallarına şahit olarak hadisleri kullanmayı fazla tercih etmediği gözlemlenir.

1. İraktan Mahalli Olan Hal Cümlesi:

Hal olarak gelen cümle, iraktan mahalli olan cümlelerdendir ve nasb mahallindedir. Müellifimiz Ezherî, isim cümlesinin hal olarak geldiğine şahit gösterilen hadis-i şerifi bu konuyu temellendirmek üzere zikretmiştir. "أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ" "*Kulun rabbine en yakın olduğu hal/an secde halidir/anıdır.*"³⁹⁴ Hadiste geçen, mübteda ve haberden oluşan " وَهُوَ سَاجِدٌ " cümlesi, "الْعَبْدُ" kelimesinin hâli olup cümle olarak ıraptan mahal alır ve mahallen mansup olur.³⁹⁵

2. "لَوْ" in Kullanımı:

İbn Hişâm "لَوْ" in beş farklı şekilde kullanımının olduğunu zikreder ve bu kullanımları şöyle sıralar: 1. Mazi anlamında şart harfi, 2. Müstakbeli kapsayan/ifade eden/anlamında şart harfi (إِنْ-i şartiyyeye müradif), 3. Mastariyye harfi, 4. Temennî harfi (أَلَيْتَ gibi), 5. Arz (yumuşaklıkla, nazıkçe isteme) için kullanılan harf.³⁹⁶ Bunların haricinde İbn Hişâm el-Lahmî, "لَوْ" harfinin 'taklîl' için de kullanılabileceğini eklemiş ve şahit olarak "تَصَدَّقُوا وَلَوْ بِظُلْفٍ مُحَرَّقٍ" "*Bir hayvan tırnağı bile olsa tasaddukta bulunun.*"³⁹⁷ hadisini zikretmiştir. Ezherî ise bu hadisin aynı manaya gelen farklı rivayetlerini ele alarak, "لَوْ" harfinin buralarda da 'taklîl' için kullanıldığını açıklamıştır. Bu rivayetler ise Nesâî'nin "رُدُّوا السَّائِلَ وَلَوْ بِظُلْفٍ مُحَرَّقٍ" "*Bir hayvan tırnağı bile olsa dilenciye boş çevirmeyin.*"³⁹⁸ hadisiyle, Şeyhayn'ın "اتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ" "*Yarım hurma ile de olsa kendinizi ateşten koruyun.*"³⁹⁹ hadisidir. Ayrıca Ezherî, bahsi geçen hadislerdeki azlık manasının, "لَوْ"

³⁹³ Sancak, "Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhad ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları", s. 197; Bolelli, "*Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi*", s.165-175.

³⁹⁴ Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, Dâru'l-İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1956, "Salât", 215; Nesâî, "Tatbik", 78.

³⁹⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 49-50.

³⁹⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 222-235.

³⁹⁷ Hadis yeri bulunamadı.

³⁹⁸ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasânî, *es-Sünenü's-suğrâ li'n-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep, Mektebetü'l-Mabûati'l-İslâmî, 2. bs., 1986, "Zekât", 70.

³⁹⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Ca'fî, *Sahîhu Buhârî*, thk. Muhammed Zübeyr b. Nâsır en-Nâsır, Şam, Dâru Tavku'n-Necât, 2001, "Zekât", 10; Nesâî, "Zekât", 63.

harfinden değil de "ظَلْف" ve "شَقَى" kelimelerinin içlerinde barındırdıkları azlık anlamından kaynaklandığının iddia edilebileceğini ifade etmiştir.⁴⁰⁰

3. 2. 3. Arap Şiiri ile İstişhâd

Nahiv ilminin kaynakları teorik olarak sırasıyla Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve eski Arap kelâmı şeklindedir. Ancak istişhâd konusunda kendisine en çok müracaat edilen kaynak Arap kelâmı olmuştur.⁴⁰¹ Arap kelâmı ile kastedilen ise fasih Arapçayla konuşan halkın nazım ve nesir şeklindeki sözleridir. Bunlardan nazım şeklindeki sözler “Arap şiiri”ni, nesir halindeki sözler ise “Arap kelâmı”nı ifade etmektedir.⁴⁰² Ancak incelediğimiz *Mûsilü't-tullâb* kitabında Arap kelâmına pek yer verilmediği için biz bu bölümde, Arap şiiri ile istişhâd konusuna değineceğiz. Arap şiiri ile istişhâdın bazı şartları vardır. Öncelikle kullanılacak kelâmın fasih olması gerektiği için her şiir şahit olarak gösterilemez. Ayrıca hicrî ikinci asrın son çeyreğinden itibaren söylenmiş şiirlerle de istişhâd kabul edilmez.⁴⁰³ Kişi olarak ise İbrahim b. Herme (ö. 150/767), şiirleriyle istişhâdın câiz görüldüğü en son şair olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁴ Bu bağlamda şairlerin tabakalarını bilmek önem arz eder. Öyle ki, en yaygın tasnife göre şairler, Câhiliyye dönemi şairleri (cahiliyyûn), hem Câhiliyye dönemini görmüş hem de İslâm'a girmiş şairler (muhammedî), İslâm'ın ilk döneminde yetişen şairler (mütekaddimûn) ve yeni şairler (müvelledûn/muhdesûn) olmak üzere dört gruba ayrılır. Bunlardan ilk iki tabakadaki şairlerin fasih kelimeleri sahibi oldukları ve şiirleriyle istişhâd edilebileceği konusunda ittifak vardır. Üçüncü tabakadakilerin sözleri ihtiyatla delil kabul edilirken son tabaka olan müvelledûn şairlerinin şiirleriyle istişhâda, umûmiyetle cevaz verilmemiştir.⁴⁰⁵ Ayrıca söyleyeni belli olmayan şairlerin şiirleri ile delil getirmek de câiz görülmemiştir.⁴⁰⁶

Ezherî, eserinde şiir istişhâdına da geniş ölçüde yer vermiştir. Bunlara örnek olarak şunları zikredebiliriz:

1. Mübtedanın İsim-Fiil Olarak Gelmesi:

Arapçada cümle, isim ve fiil cümlesi şeklinde iki kısma ayrılır. İsimle başlayan cümleye isim cümlesi, fiille başlayan cümleye ise fiil cümlesi denir. Mübteda, sarîh isim, mastar-ı müevvel isim, kendisiyle yetindiği şeyi raf'a yapan vasıf olabileceği gibi isim-fiil de olabilir. Ezherî de mübtedanın isim fiil şeklinde gelmesine Cerîr'in şu şiirini şahit getirmiştir:

"فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ وَمَنْ بِهِ وَهَيْهَاتَ خَلٌّ بِالْعَقِيقِ نَوَاصِلُهُ"

⁴⁰⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 234-235.

⁴⁰¹ Sancak, “Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhâd ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları”, s. 196-200.

⁴⁰² Özbeklikçi, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 53.

⁴⁰³ Eroğlu, Ali, “Şiirle İstişhâd ve İstişhâd Açısından Medarik”, *AÜİFD*, sayı: 11, yıl: 1993, s. 328-329.

⁴⁰⁴ Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, s. 396.

⁴⁰⁵ Çetin, M. Nihad, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, Kapı Yay., 2011, s. 5; Eroğlu, “Şiirle İstişhâd ve İstişhâd Açısından Medarik”, s. 329; Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, s. 68-69.

⁴⁰⁶ el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, Mektebetü'l-Hancı, 1997, I, 15.

“Akîk ve orada oturanlar/bulunanlar uzakta kaldı. Ve Akîk’te görüştüğümüz yakın dostlarımız da uzakta kaldı.”⁴⁰⁷

Şahit getirilen beyitte "هَيْهَاتَ" kelimesi mazi manasında olan isim fiillerdendir ve "بَعْدَ" anlamındadır. "هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ" ise mübtedası isim fiil olan isim cümlesine örnektir.

2. "لَوْلَا" ın harf-i cer sayılması ve müteallakının bulunmaması/olmaması:

"لَوْلَا" nın harf-i cer sayılıp sayılmaması noktasında ihtilaf vardır. Sibeveyh’in de içinde bulunduğu bazı nahiv alimleri, kendisine muttasıl zamir bitiştiğinde "لَوْلَا" yı harf-i cer kabul etmişler ve kendilerine bitişen muttasıl zamirlerini mecrurâtan saymışlardır. Bu kişilerin görüşü esas alınacak olursa, kendisinden sonra muttasıl zamiri gelen "لَوْلَا", harf-i cerdir ve müteallakı olmayan harfler arasında yer alır. Ezherî de, mütekellim, muhatab ve gâib zamirlerinin kendisine bitiştiği "لَوْلَا" örneklerini zikretmiştir. İlk olarak Yezid b. Hakem’in şiirinde "لَوْلَا" ya mütekellim muttasıl zamininin bitiştiğini göstermiştir:

"وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طُخَّتْ كَمَا هَوَىٰ بِأَجْرَامِهِ مِنْ قُنَّةِ النَّيْقِ مُنْهَوَىٰ"

“Ben olmasaydım dağın zirvesinden ağırlıklarıyla (tüm bedeniyle) düşen şeyin düşmesi gibi helak olacağın nice yerler vardı.”⁴⁰⁸

Bu konuyla ilgili getirdiği ikinci şahit Amr b. Ebî Rebia’ya nisbet edilen şu şiirdir:

"أَوَمْتُ بَعَيْنَيْهَا مِنَ الْهَوْدَجِ لَوْلَاكَ فِي ذَا الْعَامِ لَمْ أَحْجُجْ"

“Hevdecten iki gözüyle bana “Sen olmasaydın bu yıl hac etmezdim” diye işaret etti.”⁴⁰⁹

Şiirde şahit olarak gösterilen yer, "لَوْلَا" nın muhatap muttasıl zamir (ك) almasıdır. Dolayısıyla "لَوْلَا" harf-i cerdir ve müteallakı yoktur. Ezherî’nin diğer şahit beyiti ise söyleyeni bilinmeyen ve ilk kısmına da ulaşılabilen şu şiirdir:

"وَلَوْلَا مَا قَلَّتْ لَدَيَّ الدَّرَاهِمُ"

“..... O olmasaydı bendeki dirhemler azalmazdı.”⁴¹⁰

İbn Hişâm’ın bu konudaki görüşü ise "لَوْلَا" dan sonra gelen zaminin merfu olması, dolayısıyla da munfasıl şekilde gelmesi gerektiğidir. Bu görüşünü de "لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ" “Siz olmasaydınız, muhakkak biz müminlerden olurduk”⁴¹¹ ayetini delil getirerek desteklemiştir.⁴¹²

3. "عَوْضٌ" nun Kullanımı:

"عَوْضٌ" gibi gelecek zamanı ifade eden bir zarftır. Ancak "عَوْضٌ" yalnızca nefy için kullanılır.⁴¹³ Ezherî, "عَوْضٌ" nun çoğunlukla müstakbel için kullanıldığını ancak nadir

⁴⁰⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 31.

⁴⁰⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 142.

⁴⁰⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 143.

⁴¹⁰ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 144.

⁴¹¹ Sebe, 34/31.

⁴¹² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 145; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 302; Suyuti, *el-İktirah fî ilmi usulî'n-nahv*, 198-202.

⁴¹³ İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 172.

de olsa İbn Malik'in *Teshîl*'inde⁴¹⁴ belirttiği gibi mazi için de gelebileceğinin ifade eder. Mazi için geldiğinde de "قَطُّ" manası ifade ettiğini belirtir. Ve bu görüşünü şu beyitle destekler:

"فَلَمْ أَرَعَامًا عَوْضُ أَكْثَرَ هَالِكًا"

"Daha fazla helak eden hiçbir sene görmedim"⁴¹⁵

Görüldüğü gibi şiirde "عَوْضُ" kelimesi, genel kullanımı olan müstakbel için değil, "قَطُّ" manasında mazi için kullanılmıştır.

4. "لَوْ" in Temennî Anlamı İfade Etmesi:

"لَوْ" harfî, şart, mastar, arz (yumuşaklıkla talep) gibi farklı anlamlarda kullanılmasının yanı sıra "لَيْتَ" manasında temenni için de kullanılır. Nahiv alimlerinden bazıları "لَوْ أَنَّا كَرَّرْنَا فَتَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" "*Ah keşke (dünyaya) bir kere daha dönebilsek de müminlerden olabilseydik.*"⁴¹⁶ ayetindeki "فَتَكُونُ" fiilinin mansup olmasını "يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ" "*Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da büyük bir başarıya (ganimete) ulaşıyaydım.*"⁴¹⁷ ayetindeki "فَأَقْوَزُ" fiilinin mansup olmasına benzeterek "لَوْ" in temenni anlamı ifade ettiğini savunmuşlardır. Zira nefiy veya talebin cevabında gelen "ف" harfinden sonra "أَنَّ" in idmârı vacip olur ve mudmar "أَنَّ" ardından gelen fiili de nasb eder. Bilindiği gibi temenni de talep çeşitlerindendir ve ayetteki "ف", temenninin cevabı olarak gelmiş, sonrasında bulunan/yer alan "أَنَّ" de vucûben gizlenerek fiili mansup kılmıştır. Ancak İbn Hişâm bu kimselerin getirdikleri delilleri yerinde bulmayarak/delil saymayarak "فَتَكُونُ" fiilinin mansup olmasının temenninin cevabı olan "ف"den sonra "أَنَّ" in vucûben gizlenerek değil de atıf harfî olan "ف" den sonra "أَنَّ" in cevâzen gizlenerek olabileceğini dolayısıyla da "لَوْ" in temenni anlamı ifade edebileceği çıkarımı için getirdikleri ayet delillerinin yanlışlığını ifade etmiştir. Öyle ki halis isimden sonra atıf harfiyle o isme atfedilecek bir fiilin başında "أَنَّ", cevâzen gizlenir ve fiili nasb eder. Dolayısıyla İbn Hişâm bu mesele de "ف" harfinin sadece cevap olamayacağına aynı zamanda atıf harfî de olabileceğine işaret ederek bu ayetin delil olarak gösterilmesine itiraz etmiştir. Ve görüşünü desteklemek üzere "و" ve "لَوْ" atıf harflerinden sonra "أَنَّ" in cevâzen bulunduğu ve sonrasındaki fiili mansup yaptığı yerlere örnek vermiş, Ezherî de bu örneklerin peşi sıra aynı kuralı "ثُمَّ" atıf harfiyle de getirerek İbn Hişâm'ı desteklemiştir.

"إِنِّي وَقَتْلِي سُلَيْكًا ثُمَّ أَغْلَهُ كَالثَّوْرِ يُضْرَبُ لَمَّا عَاقَتِ الْبَقَرُ"

"Ben ve Süleyk'i öldürüp, sonra onun diyetini vermem, inek tiksindiğinde öküzün dövülmesine benzer."

Şahit beyitte görüldüğü gibi halis/sarih bir isim olan "قَتْلِي" kelimesine, "أَغْلَهُ" fiili "ثُمَّ" atıf harfiyle atfedilmiş ancak fiil, isme matuf olamayacağı için "أَغْلَهُ" muzari fiili gizli "أَنَّ" in

⁴¹⁴ İbn Mâlik, *Teshîl*, s. 95.

⁴¹⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, 160.

⁴¹⁶ Şuarâ, 26/102.

⁴¹⁷ Nisâ, 4/73.

ile mastarlaştırılmıştır. Sonuç olarak "أَعْلَهُ" muzari fiili, halis/sarih bir isme atfedildiği için cevazen gizli bir "أَنْ" ile mansup olmuştur.⁴¹⁸

5. "ما"-i İstifhamiye:

"عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" *"Birbirlerine neyi soruyorlar?"*⁴¹⁹ ayetinde görüldüğü/olduğu gibi harf-i cer ile mecrur olan "ما"-i İstifhamiyyenin elifi hazfe gider.⁴²⁰ Bunun sebebi, "ما"-i haberiyye ("ما"-i mevsûle) ile "ما"-i İstifhamiyyeyi ayırt etmektir. Ancak nadir de olsa bu durumun aksi görülebilir. Ezherî, Hassân b. Sâbit (ö. 60/680)'in şu sözlerini nadir geldiği durum için şahit getirmiştir:

"عَلَى مَا قَامَ يَشْتُمْنِي لَيْتُمْ كَخُنَزِيرٍ تَمَرَّغَ فِي دَمَانٍ"

*"Külde debelenen(yuvarlanan) hınzır gibi, adi/alçak (adam) niçin kalkmış bana küfrediyor/sövüyor?"*⁴²¹

Şiirin istişad yönü, "عَلَى" harf-i cerinden sonra kullanılan istifham harfî "مَا"nın elifinin hazfe gitmemesidir.

6. Cümle-i Mutarıza'nın Kullanım Yerleri:

İraptan mahalli olmayan cümle-i mutariza, cümle içerisinde muhtelif ögeler arasında yer alabilir. İbn Hişâm *Kavâ'idü'l-irab* metninde sadece kasem ile cevabı arasına girdiğini söyleyerek, bunun ayet istişadını vermekle yetinse de Ezherî şerhinde bu muhtelif yerleri sıralayarak, şiir istişadlarıyla birlikte zikretmiştir. Cümle-i mutarızanın cümle içindeki bazı kullanım yerlerini, Ezherî'nin getirdiği şahit beyitlerle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

a. Fiil ile faili arasında;

"وَقَدْ أَدْرَكْتَنِي وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ- أَسِنَّةُ قَوْمٍ لَا ضِعَافَ وَلَا عُزْلَ"

*"Zayıf ve silahsız olmayan bir kavmin mızrakları -ki (başıma gelen kötü) olaylar çoktur- bana isabet etti."*⁴²²

b. Mübteda ile haber arasında;

"فِيهِنَّ -وَالْأَيَّامُ يَعْتُرْنَ بِالْفَتَى- نَوَادِبُ لَا يَمْلَأْنَهُ وَنَوَائِحُ"

*"O kadınların içinde -zaman erkeklerin de ayağını kaydırır/abilir- bıkmadan/usanmadan yas tutan ve feryat edenler var."*⁴²³

c. Aslı mübteda ile haber olanların⁴²⁴ arasında;

⁴¹⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 230-233; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akil*, s. 358-360; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 295-296; Kafiyeçi, *Şerhu Kavaidi'l-i-rab*, s.419-424.

⁴¹⁹ Nebe, 78/1.

⁴²⁰ Bu görüşte olmayan ve bu ayetin İsa b. Ömer el-Esedî (hicri ö. 156) ile İkrime Ebû Abdullah (hicri ö. 104) kıraatlerindeki "عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" şeklindeki okunuşlarını doğru kabul eden bir grup (da) vardır. Ancak İbn Hişâm, mütevatir kıraat olan "عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" okunuşunu terk ederek zayıf kıraate yönelmeyi uygun görmemiştir. Kisâi de aynı sebeple "بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي" ayetindeki "مَا" için "ما"-i İstifhamiyyedir diyen müfessirlere itiraz etmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 329.

⁴²¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 256-258; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 328-329.

⁴²² Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 95.

⁴²³ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 96.

"إِنَّ سُلَيْمَى -وَاللَّهُ بِكُلِّهَا- ضَنْتُ بِشَيْءٍ مَا كَانَ يَزُرُّهَا"

"Muhakkak ki Süleymâ -Allah onu korusun- kendisi için eksiklik meydana getirmeyecek bir şeyde/konuda cimrilik yaptı."⁴²⁵

d. Mevsûl ile sılası arasında;

"ذَلِكَ الَّذِي - وَأَبْيَكَ- يَعْرِفُ مَالِكًا وَالْحَقُّ يَدْفَعُ ثُرَهَاتِ الْبَاطِلِ"

"Bu, -babana yemin olsun ki- senin tanıdığın Mâlik'tir tamamla....."⁴²⁶

e. Harf ile tekidi arasında;

"أَلَيْتَ -وَهَلْ يَنْفَعُ شَيْئًا لَيْتَ- أَلَيْتَ شَبَابًا بُوعَ فَاشْتَرَيْتُ"

"Keşke -keşke artık fayda verir mi?- keşke gençlik satılsaydı da ben satın alsaydım."⁴²⁷

Şahit beyitlerde tırnak içerisinde bulunan cümleler, itiraziye cümleleridir. Beyitlerin istişhad noktaları ise başlıklarda belirtilmiştir.⁴²⁸

7. "إِنْ"-i Zâide:

"إِنْ"-i zâide, kelamı güçlendirmek ve tekid ifade etmek için kullanılır. Genellikle "-i nâfiyenin ardından gelir. Bu durumda, Hicazlılar, "ما" yı amelden düşürürler. Ezherî de bu konuda şâhit olarak şu beyti getirmiştir:

"فَمَا إِنْ طُبْنَا جُبْنٌ وَلَكِنْ مَنَآيَنَا وَدَوْلَةُ آخِرِينَا"

"Bizim âdetimiz (öldürülme, yenilme sebebimiz) korkaklık değildir, fakat ölümlerimiz ve başka devletlerin (bize üstün gelmeleri takdir edildi)."⁴²⁹

Şahit beyitte görüldüğü üzere "إِنْ"-i zâide, "ما"-i nâfiyeden sonra gelmiştir. İsim cümlesinin başına gelen "ما"-i nafiye, (Hicazlılara göre "ليس" gibi amel ettiği için) ismini raf‘, haberini nasb yapması gerekirken amel etmemiştir.

8. "لَوْ" in Mastariyye İçin Kullanımı:

"لَوْ" harfinin, şartiyye, mastariyye, temennî gibi anlamlarının bulunmasının yanında/yanı sıra mastariyye anlamı da mevcuttur.⁴³⁰ Bu kullanımında çoğunlukla "وَدَّيْتُ" fiili ile birlikte bulunur. Ancak nadir de olsa bu fiil olmaksızın "لَوْ" harfinin mastariyye için kullanıldığı yerler de vardır.

"مَا كَانَ ضَرَّكَ لَوْ مَنَنْتَ وَرُبَّمَا مَنَّ الْفَتَى وَهُوَ الْمَغِيْطُ الْمُحَقَّقُ"

⁴²⁴ Aslen mübtada-haber olup kendisine "إِنْ" ve kardeşleri, "كَانَ" ve kardeşleri gibi harfler bitişen kelimeler kastediliyor.

⁴²⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 97.

⁴²⁶ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 98.

⁴²⁷ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 100.

⁴²⁸ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 91-105.

⁴²⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 204; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 32.

⁴³⁰ Ancak Ferrâ, İbn Mâlik, Ebu'l-Bekâ, Tebrizî gibi pek çok nahiv âlimi "لَوْ" in mastariyye anlamı ifade etmesine itiraz etmiştir. Çünkü bu durumun, "لَوْ" in anlamları arasında karışıklığa sebebiyet vereceğinden korkmuşlardır. Bkz. Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 230.

“İhsanda bulunsaydın, sana ne zararı olurdu? Nice genç vardır ki kızgın ve öfkeli olduğu halde ihsanda bulunur.”⁴³¹

Ezherî yukarıda geçen şiiri, mastariyye manasında kullanılan "لُز" harfinin bahsi geçen fiiller olmaksızın geldiğine şahit getirmiştir.

3. 3. Ezherî'nin *Mûsilü't-tullâb*'da Yer Alan Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Hicrî X. yüzyılda Mısır'da yetişen dil âlimi Hâlid el-Ezherî, Mısır dil ekolü mensupları arasında yer alır.⁴³² Basra ve Kûfe ekolleri gibi orijinal görüşler ortaya koyamayan Mısır dil ekolü, daha çok bu iki ekolün etkisi altında kalarak aralarında tercihte bulunmuştur.⁴³³ Ancak Kûfe ekolünün görüşlerinin yer aldığı eserlerin bulunmamasına karşın Basra ekolünün yazılı eserlerinin çok sayıda bulunması ve ezberinin kolay olması, Basra ekolüne yönelimi artırmıştır. Bunun yanı sıra kullanılan nahiv ıstılahları yönünden Mısır dil âlimlerinin hangi ekole yakın durduğunu sorgularsak, bu konuda her iki ekolün ıstılahlarını da kullandıklarını görürüz.⁴³⁴

Ezherî'nin *Mûsilü't-tullâb*'da yer alan görüşlerinden yola çıkarak ekoller arasındaki tutumu anlaşılabilir. Buna göre Ezherî, ihtilaflı meselelerde tarafların görüşlerini zikretmiş, çoğunlukla delillerini de sunmuştur. Ezherî ihtilaflı meselelerde görüş sahiplerine karşı objektif bir tutum sergilemiş, hatalı gördüğü yaklaşımları ayırım yapmaksızın eleştirmekten çekinmemiştir. Basra ve Kûfe ekollerinin isimlerine pek çok ihtilafta yer vermekle birlikte Ezherî, bu yerlerde kendi tercihinin zikretmemiştir. Tercihlerini zikrettiği yerlerde ise ilgili meseleleri tartışmalı bir üslupla ele almamıştır. Dolayısıyla öncelikle *Mûsilü't-tullâb*'da Ezherî'nin yer alan görüşleri/tercihleri tesbit edilmiş ardından Arap dili literatüründeki ihtilaflı meselelerdeki yeri saptanmıştır. Eserin incelenmesi neticesinde, kendi tercihlerini *Mûsilü't-tullâb*'da sık dile getirmeyen Ezherî'nin daha çok Basra ekolüne muvafakat ettiği görülmektedir. Öyle ki eserde yer verdiği meselelerden sadece nahiv ıstılahlarına ait bir meselede Kûfe ekolünü takip ettiği anlaşılır.

3. 3. 1. Mübteda ve Haberin Âmili Meselesi

Terim anlamıyla mübteda, isnâd amacıyla lafzî âmillerden soyutlanmış isimdir. Haber ise kendisiyle anlamlı bir cümlelerin tamam olduğu isimdir.⁴³⁵ Mübteda ve haber, irab cihetinden merfû iken onları raf' eden âmilleri hususunda ihtilaf mevcuttur. Buna göre, Kûfe ekolüne mensup alimler, mübteda ve haberin birbirlerini raf' ettikleri görüşünü savunmuşlardır. Yani mübtedanın, haberi raf' ederek haberin âmilinin mübteda

⁴³¹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 229; İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib*, I, 294.

⁴³² Dayf, Şevkî, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire, Dâru'l-Meârif, 7.Baskı, 1968, s. 359; Bakırcı-Demirayak, Selami-Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 2001, s. 145; Ersönmez, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu-II”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, s. 58.

⁴³³ Ersönmez, Hüseyin, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu-II”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sayı: 4, 2017, s. 35.

⁴³⁴ Ersönmez, Hüseyin, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu-I”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sayı: 3, 2016, s. 102-103.

⁴³⁵ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Abdülcélîl el-Atâ el-Bekriyyi, Dımaşk, Mektebetü Dâri'l-Fecr, 3.Baskı, 2001, s. 194-195.

olduğunu, haberin ise mübtedayı raf‘ ederek mübtedanın âmilinin de haber olduğunu ileri sürerler. Mübteda ve haberin birbirini tamamlayıcı iki öge olması, ikisinden her birinin diğerini zorunlu kılması ve biri olmadan cümlelerin tamamlanamayacağı gibi sebeplerle amellerinin de karşılıklı olması gerektiği kanaatine varmışlardır ve her birinin hem âmil hem de mâmul olması konusunda bir sakınca görmemişlerdir.⁴³⁶

Bu konuda Basra ekolüne mensup alimler ise mübtedanın âmilinin ibtidâ olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴³⁷ Haberın âmili konusunda ise aralarında ihtilaf söz konusudur. Haberın âmilinin sadece ibtidâ olduğunu, ibtidâ ve mübtedanın her ikisinin de olduğunu söyleyenlerle birlikte sadece mübteda olduğu görüşünü savunanlar da vardır.⁴³⁸

Ezherî ise mübtedanın âmili ile ilgili herhangi bir görüş ifade etmeksizin haberin âmili konusundaki düşüncesini dile getirir. Buna göre Ezherî, haberin âmilinin mübteda olduğunu zikreder.⁴³⁹ Bu durumda Ezherî'nin bu konuda net olarak Basra ya da Kûfe ekolü ile mutabakat ettiğini söylemek güçtür. Zira Basralılara göre haberin âmili mübteda iken Kûfelilerden bir gruba göre de haberin âmili mübtedadır. Dolayısıyla bu konuda Ezherî'nin düşüncesini bu iki ekolden birisidir şeklinde değerlendirmemiz mümkün olmaz.

3. 3. 2. "إِنْ" ve Kardeşlerinin Haberlerinin Âmili Meselesi

"إِنْ" ve kardeşleri olarak sayılan اِنْ , كَانْ , لَيْتْ ve لَعَلْ fiile benzeyen harflerdir. Mübteda ve haberin başına gelerek mübtedayı kendilerine isim olmak üzere mansup kılarlar. Haberi ise kendilerine haber olarak alırlar.⁴⁴⁰ Ancak merfû olan haberin üzerinde âmil olmaları konusunda ihtilaf söz konusudur. Kûfe ekolü, "إِنْ" ve kardeşlerinin, haberlerini merfû kılmadıklarını (raf‘ etmediklerini) dolayısıyla âmillerinin de bu edatlar olmadığını savunurken, Basra ekolü bu edatların, haberlerini merfû kılmak üzere âmil olduklarını öne sürer.⁴⁴¹

Basra ve Kûfe ekolü arasındaki bu ihtilafın çıkış noktası, "إِنْ" ve kardeşlerinin fiile benzemeleri sebebiyle fiil ile aralarındaki asıl-fer‘ ilişkisidir. Her iki ekol de "إِنْ" ve kardeşlerinin fiile benzediğini ancak fiil ile eşit (müsâvî) olmamaları sebebiyle fiilin asıl, "إِنْ" ve kardeşlerinin ise fer‘ olduğunu kabul eder. Fer‘ olanın da her durumda asıl olandan daha zayıf olması gerekir.⁴⁴²

Kûfe ekolü mensupları, bu asıl-fer‘ ilişkisinden yola çıkarak asıl olan fiilin, hem merfû mâmul hem de mansup mâmul alma ameli, fer‘ olan "إِنْ" ve kardeşlerinin ameliyle kıyaslamış ve fer‘ olması sebebiyle daha zayıf olması gereken "إِنْ" ve

⁴³⁶ İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. Ebî Sa'îd, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'l-basriyyîne ve'l-kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1.Baskı, 2002, s. 40-41.

⁴³⁷ İbtidâ ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Hem'ül-hevâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998, I, 311.

⁴³⁸ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 40; Mert, Hasan Basri, "Basra ve Kufe Dil Okullarının Nahiv İhtilaflarında İlet", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 23, sayı: 39, (Haziran 2018), s. 39-40.

⁴³⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 43.

⁴⁴⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 3. bs., 2013, s. 187.

⁴⁴¹ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 153; Erdim, Enes, "Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:1 (2011), s. 96.

⁴⁴² İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 153.

kardeşlerinin sadece mansup mâmul alabileceğini öne sürmüşlerdir. Aslında bir isim üzerinde nasb ameli dahi yapamayacak olan bu edatların, fiile benzemeleri sebebiyle bu amel yetkisine sahip olduklarını da belirtmişlerdir.⁴⁴³ Bu durumda Kûfe ekolüne göre, "إِ" ve kardeşleri, haberleri üzerinde bir âmil görevi üstlenemezler. Dolayısıyla bu haberlerin, edatlar kendilerine dahil olmadan önceki merfû durumunda kalmaları gerekir.

Basra ekolü mensupları ise, asıl-fer' ilişkisi gereği güçlü-zayıf olma durumunu, "إِ" ve kardeşlerinin haberinin, isme takdîmi (önüne geçmesi) olarak ifade etmiş ve bu edatların fiille olan güçlü benzerlikleri sebebiyle hem merfû mâmul hem de mansup mâmul alabileceğini savunmuşlardır. "إِ" ve kardeşlerinin fiil ile hem lafzen hem manen olan güçlü benzerliğini ise şu beş vecih ile açıklamışlardır: Birincisi bu edatların, fiil vezninde gelmeleri; ikincisi, mazi fiilin fetha üzere mebni olması gibi fetha üzere mebni olmaları; üçüncüsü, fiilin de isim gerektirmesi gibi isim gerektirmeleri; dördüncüsü, fiile gelmesi gibi nûn-u vikâye almaları ve beşincisi de her birinin fiil manasında olmasıdır.⁴⁴⁴ Tüm bu gerekçeler itibarıyla Basra ekol mensupları, "إِ" ve kardeşlerinin haberlerinin, bu edatlar ile merfû olduklarını dolayısıyla haberlerinin âmilinin bu edatlar olduğunu savunurlar.

Hâlid el-Ezherî, mübtedanın haberi ile "إِ" nin haberi arasındaki farklara işaret ederken, "إِ" nin haberinin âmilinin "إِ" olduğunu zikretmiştir.⁴⁴⁵ Dolayısıyla Ezherî'nin, bu konuda Basra ekolüne muvafakat ettiği görülür.

3. 3. 3. "رُبَّ" Anlamına Gelen "و" ın Dahil Olduğu Kelimeyi Cer Yapma Meselesi

Vav (و) harfi, farklı anlamların yanı sıra "رُبَّ" anlamında da kullanılmaktadır. Bu kullanımda, "و" harfinden sonra nekra bir kelime gelir ve "و" harfi de bu kelimenin müteallakı olur.⁴⁴⁶ "رُبَّ" manasındaki "و" dan sonra gelen kelimenin âmili hakkında ihtilaf mevcuttur.

Kûfe ekolüne mensup alimler, bu harften sonra gelen kelimenin âmilinin "و" harfinin kendisi olduğu görüşündedirler. Çünkü "و" harfi, "رُبَّ" nin nâibi (vekili) olarak gelmiştir. Dolayısıyla nekra kelimeye "رُبَّ" nin görevi olan cer amelini yapma hakkına sahiptir. Bu ekol mensupları, "رُبَّ" anlamına gelen "و" 1, kasem "و" ına benzetmişlerdir. Nasıl ki, kasem "و" 1, "ب" harf-i cerinin nâibi şeklinde gelerek dahil olduğu kelimeye "ب" harf-i cerinin görevi olan cer amelini yapıyorsa aynı durum "رُبَّ" nin nâibi olarak gelen "و" harfinde de geçerli olmalıdır.⁴⁴⁷ Buna göre, "رُبَّ" anlamına gelen "و" ın dahil olduğu nekra kelimenin âmili bizzat "و" harfinin kendisidir.

Basralı alimlerin bu konu hakkındaki görüşü ise "رُبَّ" anlamına gelen "و" ın dahil olduğu kelimenin âmilinin, söz konusu "و" harfi olmadığı yönündedir. Çünkü "و" atıf

⁴⁴³ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 153-154.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 154.

⁴⁴⁵ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 43.

⁴⁴⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, II, 416.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 322.

harfidir ve âmil olma yetkisine sahip değildir. Bu durumda Basralılara göre, bahsi geçen kelimenin âmili mukadder olan "رُبَّ" dir.⁴⁴⁸

Ezherî ise konuyla ilgili, "رُبَّ" vavından sonra gelen kelimenin "و" ile değil muzmar "رُبَّ" ile cer olacağını ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Netice itibariyle Ezherî'nin, "رُبَّ" anlamına gelen "و" ın âmili meselesinde Basralı alimlerin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

3. 3. 4. "ما"-i Hicâziyyenin Haberini Nasb Eden Âmil Meselesi

"ما" edatının ameli hususunda, Arap dili lehçeleri farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Buna göre, Temimlilerin "ما" edatını amel yönüyle "إِنَّمَا" ya benzetmelerine karşı Hicazlılar, "ليس" ye benzetmişlerdir.⁴⁵⁰ Hicazlıların dilindeki "ما" edatını ifade etmek üzere "ما"-i Hicâziyye tabiri kullanılır. "ما"-i Hicâziyye'nin haberini nasb eden âmil hususunda da ihtilaf mevcuttur.

Kûfeli alimler, "ما"-i Hicâziyye'nin haberini nasb eden âmilin "ما" olmadığını, zaten bu "ما" nın âmil olma vasfının bulunmadığını öne sürerler. Çünkü "ما" harftir ve bir isme veya fiile has olmadıkça harflerin de amel etme yetkisi yoktur. Nitekim harf-i cerler, isimlere has olmaları, cezm edatları ise fiillere has olmaları sebebiyle âmil vafına sahiptirler. Ancak "ما"-i Hicâziyye hem isimlere hem fiillere gelebilen ortak bir harftir. Bu itibarla istifham ve atıf harfi gibi bu "ما" nın da âmil olma ihtimali yoktur. Dolayısıyla Kûfeli alimlere göre, "ما"-i Hicâziyye'nin haberi "ما" ile değil harf-i cerin hazfi (düşürülmesi) ile mansup olmuştur. Çünkü bahsi geçen haberin makablinde aslında harf-i cer var iken bu harf-i cerin hazfiyle haberin mansup kılınması vacip olmuştur.⁴⁵¹

Basralı alimler ise "ما"-i Hicâziyye'nin âmilinin, "ما" edatıyla mansup olduğu görüşündedir. Zira "ما" edatı, "ليس" ye benzediği için onun gibi raf' ve nasb ameli yapmalıdır.⁴⁵² Basralılar, "ما" edatının "ليس" ile iki yönden benzer olduğunu ifade etmişlerdir. İlki, mübteda ve haberin başına dahil olmaları; ikincisi ise, şimdiki zamanda (hâl) cümleye olumsuzluk katmalarıdır. Ayrıca "ب" harf-i cerinin, haberlerine dahil olması ikisi arasındaki benzerliği güçlendiren bir başka unsurdur.⁴⁵³

Hâlid el-Ezherî'nin ise "ما"-i Hicâziyye'nin, "ليس" gibi amel ettiğine dair istişhâd ayeti getirmesi ve bu konudaki açıklamaları Basralı alimlerin görüşüne katıldığını göstermektedir.⁴⁵⁴

3. 3. 5. Sarf Vâvı (و) Meselesi

el-Ferrâ sarf vâvını şu şekilde açıklamıştır: “İki fiilin, vâv bağlacı ile peşpeşe gelip, ilk fiilin başında nefy/olumsuzluk, nehy/yasaklama ya da soru edatı bulunması ve

⁴⁴⁸ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 323; Erdim, “Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 100-101.

⁴⁴⁹ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 249.

⁴⁵⁰ Erdim, “Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 94.

⁴⁵¹ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 144-145.

⁴⁵² Suyûtî, *Hem 'ü'l-hevâmi*, I, 389.

⁴⁵³ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 145-146.

⁴⁵⁴ Ezherî, *Mûsilü't-tullâb*, s. 262-263.

bunların ikinci fiile âmil olmamalarıdır.”⁴⁵⁵ Basralılar söz konusu vâvdan sonra gelen mansup fiilin âmilinin gizli bir "اُنْ" olduğunu öne sürerken Kûfeliler, makablinde merfû bir fiil varken mabâdinde bu fiile atfolan fiilin mansuba çevrilmesini sağlayan sarf vâvı olduğunu savunur.⁴⁵⁶ Ezherî de bu bahsi geçen vâv ile ilgili sarf vâvı kullanımına, sebebiyle birlikte işaret etmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Bulut, Ali, “el-Ferrâ’nın, Meâni’l-Kur’ân’ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu’na Ait Terimler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14-15, (Samsun 2003), s. 329.

⁴⁵⁶ Ergin, M. Cevat, “Basra Ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (Diyarbakır 2003), s. 53-54.

⁴⁵⁷ Ezherî, *Mûsilü’t-tullâb*, s. 247.

SONUÇ

Hicrî X. asrın Mısır'da yaşamış önemli bir dil âlimi olan Ezherî'yi ilim dünyasına tanıtmak önem arz eder. Bu sebeple Arap dili alanında ortaya koyduğu gerek müstakil konulu eserlerinde gerekse şerh ve hâşiye türü çalışmalarında Ezherî'yi yansıtan ortak noktaları ve kaygılarını tespit etmeye çalıştık. Bu manada genel itibarıyla yeni bir şey ortaya koymak yerine var olanın doğru anlaşılmasını daha çok önemseyen Ezherî, aynı zamanda hocalık yapması sebebiyle mübtedîlerin eksikliklerini görmüş ve özellikle i'râb konusunda hata edildiği endişesini taşımıştır. Hemen hemen her eserinde i'râb konusuna ayrıcalıklı yer vermesinin gerekçesi de bu endişedir. Aynı zamanda şerh etmek üzere seçtiği *el-Î'râb an kavâ'idü'l-i'râb*, Ezherî'nin i'râb konusundaki hassasiyetine delil teşkil etmektedir.

Üslûbunun kolaylığı ve konuları işleyişi bakımından nahiv ilminin tedrisatında kolaylık sağladığı görülen *Mûsilü't-tullâb*'ın şerh olması hasebiyle her ne kadar genel hatları itibarıyla *Kavâ'idü'l-i'râb*'ın muhtevasını takip etmekle birlikte eserin muhtevası başlığı altında da zikredildiği üzere bir bakıma alt başlık mesabesinde görülebilecek pek çok konu ilavesinde bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca eserinde İbn Hişâm en-Nahvî, İbn Mâlik et-Tâî, Zemahşerî, İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî ve Kâfiyeci olmak üzere beş müellifin dokuz eserinin ismen zikredilerek kaynak olarak kullanıldığı görülmüştür.

Mûsilü't-tullâb bir nahiv metnini şerh etmesi bakımından incelendiğinde Ezherî'nin metni şerh içerisine mezc ederek sunduğu, meselelere dair ihtilafları kimi zaman 'Basralılar' ve 'Kûfeliler' şeklinde dil ekollerinin ya da 'mantıkçılar' ve 'müfessirler' gibi muhtelif ilim gruplarının görüşlerine atıfta bulunarak kimi zaman ise bizzat ihtilafta bulunan alimlerin isimlerini zikrederek ele aldığı, sorun teşkil ettiğini düşündüğü hususları ise "فيه نظر" terkibi kullanarak serdettiği görülmüştür. Ayrıca eserde birbirine benzeyen konular arasındaki farklara da işaret edilmiş ve eserde yer alan örnekler i'râbları ile birlikte verilmiştir. Müellifin eseri şerh etme metodu açısından dikkat çeken diğer bir özelliği nadiren de olsa metin sahibi İbn Hişâm'a itiraz yöneltmesidir.

Nahiv ilminin kaynakları arasında zikredilen 'naklin' bir bakıma temelini teşkil eden istişhâd konusunda Ezherî'nin eseri oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Eserinde sadece iki hadis-i şerif ile istişhâdda bulunan Ezherî, Kur'ân-ı Kerîm ile istişhâda daha fazla yer vermiş, Arap şiiri ile yaptığı istişhâdlar konusunda ise genellikle İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'inde yer alan şiirlerini kullanmıştır. Ayrıca onun aynı konuya dair gerek Kur'ân-ı Kerîm gerekse şiirler ile istişhâdı birlikte kullanması istişhâda gösterdiği öneme delâlet etmektedir.

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki birtakım ihtilaflı meselelere yer vermekle birlikte kendi tercihini genellikle zikretmeyen Ezherî'nin mübtedâ ve haber ile "إِنْ" ve kardeşlerinin âmillerinin tespiti, "زُبَّ" anlamında kullanılan "و" başında bulunduğu kelimenin mecrur olup olmayacağı, "ما"-i Hicâziyyenin haberini nasb eden âmilin ne olduğu ve sarf vâvının nasıl kullanılacağı meselelerinde görüş beyan ettiği tespit edilmiş, son mesele haricinde ise Basra ekolünün görüşlerini benimsediği görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Afgânî, Saîd, *Fî usûli'n-nahv*, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- Altıkulaç, Tayyar, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, XX, 551-557.
- Arslan, Ahmet Turan, "Hâlid b. Abdullah el-Ezherî", *DİA*, XII, 64-65.
- Aslan, Ensar, "Tokatlı Arakiyecizâde Ve "Şerhu'l-İrâb an Kavâidi'l-İ'râb" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkîk)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).
- Aydân- eş-Şâir, Haydar Cabbâr-Hasan Abdülmecîd, "el-Elğâzü'n-nahviyye fî ilmi'l-'arabiyye li's-Şeyh Hâlid el-Ezherî", *Mecelletü Külliyyeti't-Terbeviyye li'l-Benât li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, sayı: 13, yıl: 2013, s. 96-138. (Kûfe Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi)
- el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, Mektebetü'l-Hancî, 1997, I-XIII.
- _____, *Hâşiyetü alâ Şerhi Bânet Sü'ad*, thk. Nazîf Muharrem Hoca, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980, I-II.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, y.y, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I-II.
- _____, *İzahü'l-meknun fî zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts. I-II.
- Bakırcı-Demirayak, Selami-Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 2001.
- Birgivi, Takıyyuddîn Mehmed, "İzhârü'l-esrâr", *Mecmûatü'n-nahv*, İstanbul, Şifa Yay., 2010.
- Bolelli, Nusrettin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv ve Sarf Terimleri*, İstanbul, Yasin Yay., 2006.
- _____, "Nahivde Hadisle İstişâd Meselesi", *MÜİFD*, sayı: 5-6, yıl: 1993, s. 165-175.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Ca'fî, Sahîhu Buhârî, thk. Muhammed Zübeyr b. Nâsır en-Nâsır, Şam, Dâru Tavku'n-Necât, 2001, I-IX.
- Bulut, Ali, *Belâgat; Meânî-Beyân-Bedî'*, İstanbul, İFAV Yay., 2014.
- _____, "el-Ferrâ'nın, Meânî'l-Kur'ân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:14-15, (Samsun 2003), s. 323-340.
- Çelebi, Muharrem, Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı V, İzmir 1989, ss. 1-31.
- Çetin, M. Nihad, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, Kapı Yay., 2011.
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire, Dâru'l-Meârif, 7.Baskı, 1968.
- Demirayak, Kenan, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul, Cantaş Yay., 2016.
- _____, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA*, XXIV, 566-568.
- Durmuş, İsmail, "İstişâd", *DİA*, XXIII, 396-397.
- _____, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, 57-59.

_____, “Nahiv” *DİA*, XXXII, 300-306.

Erdim, Enes, “Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmilleri Özelinde İhtilafları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:1 (2011), s. 85-112.

Ergin, M. Cevat, “Basra Ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (Diyarbakır 2003), s. 39-65.

Eroğlu, Ali, “Şiirle İstişad ve İstişad Açısından Medarik”, *AÜİFD*, sayı: 11, yıl: 1993, s. 326-358.

Ersönmez, Hüseyin, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu-I”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sayı: 3, 2016, s. 95-124.

_____, “Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu-II”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sayı: 4, 2017, s. 35-61.

Ezherî, Abdüddâim, *et-Tırâzâtü'l-mu'leme fî Şerhi'l-Mukaddime*, thk. Tıraz Hurşid Akrâvî, Amman, Dâru Ammâr, 2003.

Ezherî, Hâlid el-Ezherî, *Şerhu'l-Bürde*, Kahire, Cem'iyetü'l-Me'ârif, 1869.

_____, *el-Havâşî'l-Ezherîyye fî halli elfâzi'l-Mukaddime'ti'l-Cezeriyye*, y.y. t.y.

_____, *İ'râbü'l-Elfiyye: Temrînü't-tullâb fî sinâ'ati'l-i'râb ve bi hâmişihî: Mûsilü't-tullâb ilâ kavâ'idî'l-i'râb*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

_____, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb*, nşr. Alâuddîn Atiyye, Dimaşk, Mektebetü İbn Atiyye, ts.

_____, *Mûsilü't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb*, thk. Abdülkerîm Mücâhid, Beyrut, Müessesetü'r-Risâletü Nâşirûn, 2006.

_____, *Şerhu'l-Ezheriyye*, Kahire, el-Matba'atü'l-Kübrâ, ts.

_____, *Şerhu'l-Mukaddime'ti'l-Âcurrûmiyye*, thk. Zekerîyyâ Tûnânî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1.Baskı, 2015.

_____, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, 2000, I-III.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-'Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Kuveyt, Vizâretü'l-İ'lâm, 1994, I-XL.

Ferrûh, Ömer, *Meâlimü'l-edebi'l-arabiyye fî'l-asrı'l-hadîs*, Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1985, I-II.

Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2008.

Gazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed, *el-Kevâkibü's-sâire bi a'yâni'l-mietî'l-âşire*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1997.

Gökbulut, Hasan, “Kâfiyeci”, *DİA*, XXIV, 154-155.

el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'uş-şurûh ve'l-havâşî: Mu'cemun şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fî't-türâsi'l-İslâmî ve beyânî şurûhihâ*, Ebûzabî (Abudabi), el-Mecma'u's-Sekâfî, 2004.

el-Hamd, Gânim Kadûrî, “Nahiv Eserlerinin Te'lifinde Takip Edilen Yöntemler”, çev. Ali Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:1, s. 375-387.

Hansârî, Muhammed Bakır el-Mûsevî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, thk. Esedullah İsmailiyyân, Tahran, Mektebetü İsmailiyyân, 1390, I-VIII.

Hazer, Dursun, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, ss. 274-293.

Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2008, s. 25-46.

Hulvânî, Emânî Abdurrahîm Abdullah, “eş-Şeyh Hâlid el-Ezherî ve Cuhûdühü'n-nahviyye”, (Yüksek Lisans Tezi, Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1983).

İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh, *Şerhu İbn Akîl*, Mısır, Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1964.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, Haydarabat, Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1931, IV.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf en-Nahvî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, ts., I-IV.

_____, *el-İ'râb an Kavâ'idî'l-İ'râb*, nşr. Musa Alak, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2014.

_____, *Kavâ'idü'l-i'râb*, İstanbul, Şifa Yay., 2013.

_____, *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd*, thk. Abdullah Abdülkadir Ali et-Tavîl, Kahire, Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010.

_____, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Abdülcelîl el-Atâ el-Bekriyyi, Dımaşk, Mektebetü Dâri'l-Fecr, 3.Baskı, 2001.

_____, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 3. bs., 2013.

_____, *Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârîb*, , thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2010, I-II.

İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî, *Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmilû'l-Mağâsid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât, y.y., Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967, I-II.

_____, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed el-Mahtûn, Kahire, Dâru Hicr, 1990, I-IV.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, Dâru's-Sâdır, ty., I-XV.

İbn Tolun- İbnü'l-Mibred, Muhammed Şemsuddîn-Yusuf b. Hasan b. Ahmet, *Müt'atü'l-ezhân mine't-temetü' bi'l-ikrân beyne terâcimi's-şüyûh ve'l-akrân*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1999, I-II.

İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. Ebî Sa'id, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'l-basriyyîne ve'l-kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1.Baskı, 2002.

İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1993, I-X.

İzgi, Cevat, “Nûreddin Halebî”, *DİA*, XV, 232-233.

Kâfiyeci, Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân, *Kitâbü'taysîr fî kavâidi 'ilmi't-tafsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1974.

_____, *Şerhu Kavâ'idî'l-i-râb*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Dîmaşk, Dâru Tlasdar, 2. bs., 1993.

Kâtîp Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., I-II.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, I-VI.

_____, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Lübnan, Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.

Kılıç, Hulusi, "Hasan b. Muhammed el-Attâr", *DİA*, IV, 98-99. (1991)

Kocevî, Muhammed b. Mustafa, *Şerhu Kavâ'idî'l-i-râb*, thk. İsmail Merve, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, ts.

Koçak, Muhsin, "Münâvî", *DİA*, XXXI, 575-576.

Mert, Hasan Basri, "Basra ve Kufe Dil Okullarının Nahiv İhtilaflarında İlet", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 23, sayı: 39, (Haziran 2018), s. 21-56.

Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XXIV, 235-238.

Muhammed, Avni Ahmed, "İbn Hişâm el-Ensârî Hayâtühû ve Cühûdühû'n-Nahviyye", (Yüksek Lisans Tezi, Ebû Bekir Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Enstitüsü, (Cezayir), ts.)

Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956, I-V.

Nasseruddin Mazhari, "Münâvî'nin Süyutî'ye İtirazları (Feyzu'l-kadîr'in Birinci Cildi Özelinde)" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horosânî, es-Sünenü's-suğrâ li'n-Nesâî, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep, Mektebetü'l-Mabûati'l-İslâmî, 2. bs., 1986, I-IX.

Nîl, Ali Fevde, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âsâruhû ve Mezhebühû'n-nahvî*, Riyad, Câmiatü'l-Melik Suud, 1985.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit, *Kur'ân ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü*, İstanbul, Yeni Akademi Yay., 2006.

_____, "İbn Hişâm en-Nahvî", *DİA*, XX, 74-77.

_____, "Muğni'l-lebîb", *DİA*, XXX, 384-386.

Özbey, Lütfi, "Hâlid El-Ezherî'nin Şerhu Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", (Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, XV, 329-330.

Özel, Ahmet, "Şümünî", *DİA*, XXXIX, 261-262.

Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238.

er-Rakî, Osman Rahman Hamid, *Usûlü'l-ihticâci'n-nahvîyyi inde'l-Murâdî*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1971.

Rogers, J. Michael, "Kahire", *DİA*, XXIV, 182-191.

Sancak, Yusuf, “Hadîsin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişad ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 9, sayı: 24 (Yaz 2005), s. 191-208.

es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav’ü’l-lâmi’ li ehli karni’t-tâsi’*, Beyrut, Dâru’l-Cil, 1. Baskı, 1992.

Serkîs, Yusuf el-Bân, *Mu‘cemü’l-matbû‘âti’l-arabiyye ve’l-mu‘arrabe*, Kahire, Mektebetü’s-sekâfeti’d-dîniyye, ts., I-II.

Sevinç, Rifat Resul, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri ve Öğrenime Etkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 20, sayı: 66 (Bahar 2016), s. 591-618.

Süreyyâ, Abdüssemî İsmâîl, “Mûsilü’n-nebîl ilâ nahvi’t-Teshîl”, (Doktora Tezi, Suudi Arabistan: Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi Arap Dili Fakültesi, 1998).

Süyûtî, Abdurrahman Celâluddîn, *Hem’ü’l-hevâmi’ fî şerhi cem’i’l-cevâmi’*, thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998, I-III.

_____, *Buğyetü’l-vuât fî tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Kahire, Matbaatü İsa el-Bâbiyyî el-Halebî, 1964, I-II.

_____, *Hüsnü’l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, ts., I-II.

_____, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, thk. Mahmut Süleyman Yakut, İskenderiye, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, 2006.

Şenel, Abdulkadir, “Kastallânî”, *DİA*, XXIV, 583-584.

Şener, Mehmet, “el-Emîrû’l-Kebîr es-Sünbâvî”, *DİA*, XI, 156.

Şensoy, Sedat, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 555-558.

Şevkânî, Muhammed b. Alî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsini men ba’de’l-karni’s-sabi’*, Kahire, Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts., I-II.

Teftâzânî, Sâdeddîn Mesud b. Ömer b. Abdullah, *el-Mutavvel alâ telhisi’l-meâni*, y.y., Muharrem Efendi Matbaası, 1310.

Tomar, Cengiz, “Sehâvî”, *DİA*, XXXVI, 313-316.

Tural, Hüseyin, *Arapça Gramer ve İrab Teknikleri*, İstanbul, İFAV Yay., 2016.

_____, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişâd Meselesi”, *AÜİFD*, sayı: 9, yıl: 1990, s. 67-79.

_____, “İbn Ümmü Kâsım”, *DİA*, XX, 433-434.

Turan, Abdülbaki, “İbn Mâlik et-Tâi”, *DİA*, XX, 169-171.

Tutkal, Mehmet Hadin, “İbn Hişâm’ın Şerh’u Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ’da İstişâd Ettiği Ayetler”, (Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

Uçar, Hasan, “Halid b. Abdullah el-Ezherî, Muvassılu’n-Nebîl ilâ Nahvi’t-Teshîl”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, Nisan 2016, s. 281-187.

el-Uleymî, Yâsîn b. Zeynüddîn, *Hâşiyetü Yâsîn ale’t-Tasrîh*, y.y., el-Matbaatü’l-Ezheriyyetü’l-Arabiyye, 2. bs., 1907.

Yılmaz, Veysel, ‘Hâlid al-Azharî ve Hadiyyatu uli’l-albâb ilâ Mûsilî’t-tullâb ilâ Kavâidi’l-i’râb’, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, Beyrut, Dâru’l-Ma‘rife, 2009.

Ziriklî, Hayruddîn, *el-A‘lâm: kâmûsu terâcîm li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-Arabi ve’l-müsta‘ribîn ve’l-müsteşrikîn*, Beyrut, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 2002, I-VIII.

ÖZGEÇMİŞ

Nesibe Özak, 1992’de Bursa’da doğdu. 2010 yılında Bursa İpekçilik Anadolu İmam-Hatip Lisesi’nden 2015 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Ağustos 2015’te Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı’na ÖYP kapsamında Araştırma Görevlisi olarak atandı. Eylül 2015’te Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’nde yüksek lisans eğitimine başladı. Halen Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

